

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*.

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from:

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4. *Le Temps* I

Anders dan *Le Petit Journal* was *Le Temps* een politieke krant. Dat wil zeggen, de politiek was de primaire focus. De artikelen waren langer en analytischer, de stijl formeler. De reflecties waren diepgaander. Toch, zo zal dit hoofdstuk aantonen, was de kritiek op de parlementaire democratie en haar republikeinse personeel bij tijden niet minder vergaand.

4.1 Mei- december 1887

Elk politiek regime, schreef *Le Temps* op 5 mei 1887 naar aanleiding van de begrotingsproblemen van de regering, heeft zo zijn nadelen. Voor de democratie waren dat de ‘politieke zeden’ (‘les mœurs politiques’) die dat regime ‘haast noodlottigerwijs voortbrengt’ (‘crée presque fatalement’): in het bijzonder dat het algemeen belang ondergeschikt wordt gemaakt aan private belangen, en dat de rijkdom en de krachten van de Staat voor het karretje van individuen worden gespannen. Zo werden ministers regelmatig door afgevaardigden of senatoren benaderd voor een gunst, of zij verleenden die zelf, bijvoorbeeld als smeerolie voor een politieke meerderheid. Of neem de afgevaardigde die ten behoeve van zijn kiezer intervenieerde bij de fiscus om een boete of erger te voorkomen: ‘niemand miskent dat dit soort diensten het gangbare electorale wisselgeld vormen.’¹ Volgens *Le Temps* was er sprake van keten van afhankelijkheden en was dat ook niet zo vreemd. Immers, bij volkssoevereiniteit hoorde ook het egoïsme van de soeverein, en het volk had reëel bestaande belangen en verlangens: ‘het onderscheidt de politiek niet van het voordeel dat het ervan hoopt te trekken.’²

Deze fenomenen, die *Le Temps* afkeurde, waren volgens de krant echter niet intrinsiek verbonden met het republikeinse bewind: je zag ze overal waar de macht op het stembiljet berustte, met of zonder census. Bovendien vertoefden niet alleen republikeinse afgevaardigden in de ministeriële antichambres; ook de conservatieven wisten de ministers te vinden. Daarom had het, meende *Le Temps*, als je schoon schip wilde maken geen enkele zin

¹ ‘Personne n’ignore que de tels services constituent la monnaie électorale courante.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 mei 1887. NB. Zoals opgemerkt hadden de opiniërende commentaren geen titel.

² Vrije vertaling van: ‘Il ne sépare pas la politique des avantages qu’il espère en retirer.’ Geciteerd uit: idem.

om de constitutie te veranderen: het probleem was de menselijke natuur, en de situatie een ‘noodzakelijk gevolg van elk regime dat in min of meerdere mate democratisch is’.³

Dit betekende volgens *Le Temps* niet dat de zaken dan maar klakkeloos moesten worden aanvaard. Een regime, schreef het, ‘rechtvaardigt zich niet en houdt geen stand dan door voortdurend te strijden tegen zijn inherente zwaktes (...). Het is in deze niet aflatende reactie tegen de ongelukkige gevolgen die uit zijn eigen principe voortvloeien, dat voor een regime (...) politieke deugd is gelegen.’⁴ Die reactie wilde *Le Temps* zien ‘bij alle vrienden van de democratie en de Republiek’. Gebeurde dat niet, dan zouden ‘alle ideeën over hervormingen en besparingen tevergeefs zijn’, zou de notie van regering in het publieke belang verder worden uitgehold en zou het bovendien ooit misschien te laat zijn om de zaken te repareren.⁵

Het algemeen kiesrecht had volgens de krant nog een nadeel: het was ‘simplistisch van aard’ (‘simpliste de nature’) en het richtte zich ‘blindelings op de duidelijkste ideeën’.⁶ Er was, schreef *Le Temps* na deelverkiezingen voor de Senaat, sprake van een ‘interne crisis van het algemeen kiesrecht’. Er was ‘iets defect in het politieke leven van dit land.’⁷ Maar het algemeen kiesrecht leerde door het publieke debat en dankzij ervaring kon het gemaakte fouten verbeteren en er profijt uit trekken.⁸ Wanhoop was dan ook misplaatst, meende *Le Temps*, want het algemeen kiesrecht ‘is zoals alle menselijke zaken onderworpen aan de wet van de vooruitgang’. De republikeinen moesten daarom alles op alles zetten en ‘de patriottische energie verdubbelen’.⁹

³ ‘Conséquence forcée de tout régime démocratique à quelque degré’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 mei 1887.

⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) un régime ne se justifie et ne se maintient qu’en luttant sans cesse contre les faiblesses qui lui sont inhérentes (...) C’est dans cette réaction continue contre les fâcheuses conséquences de son propre principe que consiste, pour un régime, ce qu’on peut appeler la vertu politique.’ Geciteerd uit: *idem*.

⁵ ‘Chez tous les amis de la démocratie et de la République (...) toutes les idées de réformes et d’économies resteront vaines’. Geciteerd uit: *idem*.

⁶ ‘Se porte aveuglement aux idées les plus tranchées’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 mei 1887.

⁷ ‘Crise interne du suffrage universel (...). Il y a (...) quelque chose de détraqué dans la vie politique de ce pays.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 mei 1887. Het wees in deze context onder meer op de Senaatskandidatuur (en het feit dat er mensen op hem hadden gestemd) van de socialist Felix Pyat, die zijn programma volgens *Le Temps* zelf samenvatte met een tekening van een dynamietstaaf die in de Senaat zou worden gegooit.

⁸ In dit verband valt ook te wijzen op het belang dat *Le Temps* hechtte aan goed publiek onderwijs; gescheiden van de kerk maar niet verstoken van *le spirituel*: als de grote, richtinggevende ideeën (over de wereld en de mensheid) werden geschuwd, dan zou dat oppervlakkige en luie geesten tot gevolg hebben, en de bevolking overgeleverd zijn aan de ‘kwade theocratische genius’ (vrije vertaling van: ‘mauvais génie théocratique’). De krant was niet per se optimistisch over het ontstaan van een gedeelde (moraal en) filosofie: het betwijfelde of men wel de tijd en wil had om na te denken. Zie *Le Temps*, 19 mei 1888.

⁹ ‘Soumis à la loi du progrès comme toutes les choses humaines (...) redoubler l’énergie patriotique’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 mei 1887.

Le Temps meende dat het enige politieke programma dat kans van slagen had niet bestond uit politieke, maar uit financiële en bestuurlijke hervormingen.¹⁰ Als men de storende rol van rechts wilde neutraliseren dan was republikeinse eendracht nodig en een focus op ‘haalbare en wenselijke hervormingen’.¹¹ Maar de *Chambre* was verdeeld en daarom duurde de politieke crisis zo lang: niemand die aan het hoofd van een tot instabiliteit gedoemde regering wilde staan. Dat zou zo blijven, tenzij de partijpolitieke stokpaardjes terzijde werden geschoven en de republikeinen zich gingen concentreren op hervormingen die de partijen overstegen.¹² Het programma van Rouvier voldeed aan de eisen, oordeelde de krant. *Le Temps* riep de nieuwe premier op om zijn kabinet te vullen met nieuwe, onpartijdige mannen zonder voorafgaande politieke posities en vanuit alle republikeinse groeperingen geselecteerd, uitsluitend toegewijd aan de praktische missie.¹³ Kortom, tot de vorming van een soort zakenkabinet, zonder ‘zuivere politiek’ (‘politique pure’).¹⁴ Het leek in de mode te zijn om de *Chambre* en parlementaire instituties aan te vallen, schreef de krant. Het meende echter dat de huidige *Chambre* de behoeften en wensen van de bevolking juist heel goed begreep, en ook goede intenties had waar het de arbeiders betrof. Het probleem zat hem in de vertaling naar praktisch beleid. *Le Temps* was niettemin hoopvol. ‘Men verlaat eindelijk het terrein van de abstracties’.¹⁵ De focus van het kabinet Rouvier op een gezonde economische en financiële politiek was ‘de beste manier om de democratie te dienen’.¹⁶

Rond half juli dook Boulanger op in de commentaren. Wellicht voelde de krant al nattigheid, toen hij zich op de tiende beklagde over de menigte van een paar duizend sympathisanten die op het Gare de Lyon was opgedoken en de generaal haast had belet om naar Clermont-Ferrand te vertrekken. Ondanks dat *Le Temps* Boulanger zelf geen kwade bedoelingen toedichtte, vond het de lof voor hem overdreven. Wat er was gebeurd was beschamend voor de Republiek.¹⁷ De volgende dag kwam het op de gebeurtenissen terug. ‘Bij nader inzien is het weinig verbazingwekkend dat er in dit land nog een residu van

¹⁰ *Le Temps*, 19 en 29 mei 1887. Het trok een parallel met Thiers, wiens politiek volgens de krant bestond uit en leidde tot (buitenlandse) vrede en (binnenlandse) verzoening.

¹¹ ‘Réformes possibles et désirables’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 21 mei 1887.

¹² *Le Temps*, 25 mei 1887. *Le Temps* hamerde hierbij o.a. op de volgende punten: een evenwichtig budget, betere selectie van de structurele kosten die bij staatstaken hoorden, welke kosten tot welke resultaten leidden en hoeveel de Staat voor diverse zaken betaalde. De Staat moest als een ‘industriële werkplaats’ (‘atelier industriel’) worden geleid. *Le Temps* stelde ook concrete hervormingen voor, zoals aanpassing van de faillissementswet en de instelling van een landbouwkrediet.

¹³ *Le Temps*, 29 mei 1887.

¹⁴ *Le Temps*, 18 juni 1887. Vgl. *Le Temps*, 10 juli 1887.

¹⁵ ‘On sort enfin des abstractions’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 26 juni 1887.

¹⁶ ‘La meilleure manière de bien servir la démocratie’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 26 juni 1887.

¹⁷ *Le Temps*, 10 juli 1887. Andere kranten – het verwees naar *Le Radical* en *La Justice* – vonden dit ook.

monarchisme en caesarisme bestaat', evenmin dat de boel van tijd tot tijd gistte.¹⁸ Het blad maakte de vergelijking met een oude ziekte waarvan men met oprispingen genas. Het 'onnadenkende enthousiasme' ('enthousiasme irréflechi') toonde duidelijk aan dat de Fransen 'deze geest van verafgoding' ('cet esprit d'dolâtrie') nog niet kwijt waren. Integendeel. De gebeurtenissen op het Gare de Lyon waren 'de gevolgen van oude gewoontes, die zich als door een reflexbeweging in de samenleving manifesteren.'¹⁹ De reactie van 'het verstandige deel van de bevolking' ('la partie raisonnable de notre peuple') liet echter duidelijk zien hoe dichtbij Frankrijk al bij genezing van de ziekte was, en hoe weinig gevaarlijk deze manifestaties waren. 'Ze doen zich om het zo te zeggen voor aan de rand van de samenleving, en helemaal buiten de kern waar de politieke kracht van het land zit. De onmacht die ze karakteriseert bewijst dat de Republiek zijn lot in eigen handen heeft (...).' Alleen de 'officiële machteloosheid van de parlementaire en liberale Republiek, vaak aan de hand van crises geconstateerd' kon de vijandige krachten aanwakkeren. Zolang er een 'redelijke regering' ('gouvernement raisonnable') was die wist te regeren, dan was er weinig aan de hand.²⁰

Redelijk bestuur werd bemoeilijkt door de oppositie, waar op dat moment de *radicaux* toe behoorden, schreef *Le Temps* naar aanleiding van een Kamerdebat in juli. In dit debat hadden partijgenoten van Clemenceau de – inderdaad door een deel van de conservatieven gesteunde regering Rouvier – geïnterpelleerd omdat die zou heulen met rechts. *Le Temps* hekelde de interpellatie. Het vond dat er tussen Clemenceau en de zijnen aan de ene kant en de republikeinse meerderheid aan de andere geen geschil bestond over de gewenste politieke uitkomst: het land verenigen rondom democratische instituties. Maar wel over de politieke middelen. Voor Clemenceau was 'het enige middel dat hij kent (...) een regering van strijd, die iedereen die niet het credo van de *radicaux* deelt als vreemdeling of vijand behandelt.'²¹ Een fnuikende politiek, volgens *Le Temps*, want het bestaansrecht van de Republiek werd

¹⁸ Vrije vertaling van: 'A la réflexion, on s'étonne point qu'il reste dans ce pays quelque résidu sédimentaire de l'esprit monarchique et de l'esprit césarien (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 juli 1887.

¹⁹ Vrije vertaling van: '(...) les suites de vieilles habitudes qui, dans le corps social, se manifestent par une sorte de mouvement réflexe (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 juli 1887.

²⁰ Het hele citaat gaat als volgt: 'Elles se passent, pour ainsi dire, à l'extrémité du corps social et tout à fait en dehors du noyau où réside la force politique du pays. L'impuissance absolue qui les caractérise prouve que la République a bien réellement ses destinées dans ses propres mains (...). Ce qui pourrait donner à ces forces ennemies de notre régime de l'excitation et de l'accroissement, ce serait l'impuissance officielle, trop souvent constatée par des crises, de la République parlementaire et libérale (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 juli 1887. Over het belang van gouvernementele stabiliteit zie ook *Le Temps* van 12 juli 1887.

²¹ Vrije vertaling van: 'Pour lui, le seul moyen qu'il connaisse (...) c'est un gouvernement de combat qui traite en étrangers et en ennemis tous ceux qui ne partagent pas (...) le Credo radical.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 juli 1887. Vgl. *Le Temps*, 17 en 18 juli 1887; het noemde de *radicaux* rancuneus en intolerant. Voor kritiek op de houding van Clemenceau – in dit geval zijn hameren op een scheiding van kerk en staat – zie ook *Le Temps*, 23 oktober 1887. Het prees hem echter wel voor het afwijzen van geweld als middel. *Le Temps*, 25 oktober 1887.

gevormd door gelijke rechten voor iedereen, vrijheid van geweten, orde en afwezigheid van onderdrukking. Deze garanties samen vormden wat de Republiek volgens de krant zo begerenswaardig maakte, en waardoor zij zich onderscheidde van andere regeringsvormen. Met hun interpellaties over principiële onderwerpen (anti kerk) nodigden Clemenceau en de zijnen echter uit tot ‘een politiek van geweld en vervolging’ (‘politique de violence et de persécution’), die ver af stond van gewenste en noodzakelijke politiek van praktische hervormingen en financiële besparingen. Dit deed de republikeinse zaak weinig goed. Het ging niet om met rechts of tegen rechts, schreef *Le Temps*, het ging erom de belangen van het land op een goede manier te behartigen.²²

De krant prees premier Rouvier, die had gezegd dat hij geen regering van strijd maar ‘un gouvernement de pacification’ oftewel een op verzoening gerichte regering leidde, welke nodig was om tot hervormingen te komen.²³ Volgens *Le Temps* was de echte intellectuele vader van die pacificatiepolitiek Léon Gambetta, die van de republikeinse staatsvorm niet alleen een ‘reële regering’ (‘gouvernement réel’) had willen maken, maar ook een ‘nationale’ (‘national’), die voor iedereen vooruitgang en rechtvaardigheid nastreefde en boven de partijen stond; hoeder van het publieke goed, ‘de nodige regering’ (‘le gouvernement nécessaire’); ‘de eerlijke arbiter van alle rechten en alle belangen’.²⁴ Frankrijk, zo meende *Le Temps*, had behoefte aan ‘maatschappelijke eendracht, ferme rechtsstatelijkheid en wederzijdse tolerantie.’²⁵

Dat was volgens *Le Temps* echter niet de politiek die de *radicaux* voorstonden. Zij beriepen zich weliswaar op de principes van de Franse revolutie, maar verraadden die volgens de krant met hun ideologische scherpslijperij op sociaal, religieus en staatkundig terrein. Dat gold ook voor de socialisten met hun nadruk op klassen. De Franse revolutie betekende immers ten eerste ‘maatschappelijke gelijkheid’ (‘l’égalité civile’), die haaks stond op een verdeling in klassen; ten tweede ‘de vrijheid in al haar verschijningsvormen’ (‘la liberté sous

²² *Le Temps*, 13 juli 1887. Ruim een week later kwam *Le Temps* terug op de gewetensvrijheid. Die vrijheid, merkte het op, is alleen houdbaar als de Kerk zich niet met de politiek bemoeit en de wetten van de Staat en hun toepassing door wereldlijke rechtbanken respecteert. Zie *Le Temps*, 21 juli 1887.

²³ *Le Temps*, 13 juli en 18 augustus 1887. In vergelijkbare zin *Le Temps*, 27 juli 1887. Hier prees het Jules Ferry, die dezelfde politieke lijn zou hebben gekozen, en verontwaardigde zich erover dat in de straten zowel “À bas Ferry!” als “Vive Boulanger!” klonk.

²⁴ ‘L’arbitre équitable de tous les droits et de tous les intérêts’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 juli 1887. Ook op andere gelegenheden prees het Gambetta, bijvoorbeeld op 11 januari 1889, toen het schreef dat hij partijpolitieke belangen ondergeschikt had gemaakt aan het nationale belang. Zie ook *Le Temps*, 14 juli 1888.

²⁵ ‘(...) concorde civile, légalité ferme et tolérance réciproque.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 juli 1887. NB. Hoewel ‘légalité ferme’ letterlijk een ‘ferme wettigheid’ betekent, lijkt de essentie te zijn een op duidelijke wetten in plaats van op willekeur gebaseerde politiek. Dat principe komt beter tot zijn recht met het Nederlandse ‘rechtsstatelijkheid.’

toutes ses formes'), en die zowel politiek, economisch als religieus diende te gelden; tenslotte 'fraternité' of broederschap, terwijl volgens *Le Temps* juist de partijen die aanstuurden op een burgeroorlog daar de mond vol van hadden. De krant concludeerde dan ook dat 'de revolutionaire traditie zich niet daar bevindt waar een oppervlakkige observator kijkt (...). Zij wordt eerder voortgezet door de wijzen, die uit de aard der zaak zijn veroordeeld tot de altijd ondankbare matigende rol.'²⁶ De *radicaux* stuurden aan op een nieuwe regeringscrisis.²⁷ Helaas, verzuchtte het blad naar aanleiding van een toespraak van premier Rouvier, zouden vooral zijn verklaringen van algemene aard tot discussies leiden, niet de concrete beleidspunten: de Fransen hechtten te veel waarde aan theoretische polemieken ('polémiques théoriques') in plaats van aan 'concrete zaken' oftewel 'choses positives'.²⁸

In zijn toespraak ging Rouvier ook in op de monarchisten. Volgens *Le Temps* diende er een onderscheid te worden gemaakt tussen de harde kern van onverzoenlijke vijanden van de Republiek, en de kiezers die in 1885 uit onvrede over de republikeinse politiek op de conservatieven hadden gestemd. Voor die laatste groep – 'alle Franse burgers die tenslotte begrijpen dat in Frankrijk geen enkele andere regeringsvorm mogelijk of wenselijk is' – moest de Republiek altijd open blijven staan. Dat was de ware betekenis van de *République ouverte*. Hun grieven, schreef de krant, hadden uiteindelijk vooral betrekking op de overheidsuitgaven, mogelijke nieuwe belastingen en op de in hun ogen gevoerde strijd tegen religie. De eerste categorie bezwaren was het moeilijkst om weg te nemen. Maar juist om dat te kunnen doen was een pragmatische, niet-ideologische politiek nodig.²⁹ En ook: hard werken om een voor 'alle goede Fransen leefbare Republiek' te maken, die 'spaarzamer' zou zijn en die een 'steeds grotere stabiliteit en veiligheid biedt'.³⁰ 'Door de gebreken te corrigeren die iedereen raken en door de praktische hervormingen die iedereen eist, zal de republikeinse partij de grieven waarvan men zich tegen de Republiek zelf bedient tot nul

²⁶ Vrije vertaling van: 'la tradition révolutionnaire n'est pas là où la cherche un observateur superficiel (...). Elle est bien plutôt chez les esprits sages, qui en sont réduits, par la force des choses, au rôle toujours ingrat de modérateurs.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 augustus 1887. Vgl. *Le Temps*, 14 augustus 1887, waar het de *radicaux* verweet dat ze een republikeinse concentratie afhankelijk wilden maken van instemming door de *opportunisten* met hun ideologische stokpaardjes, waaronder een scheiding tussen kerk en staat. *Le Temps* meende dat de Franse bevolking een dergelijke scheiding niet daadwerkelijk verlangde, en dat zij niet op een Kamermeerderheid kon rekenen. Door ermee akkoord te gaan zou de republikeinse concentratie bovendien in feite een kwestie worden van een minderheid die de meerderheid dicteerde.

²⁷ *Le Temps*, 16 augustus 1887. In vergelijkbare zin o.a. *Le Temps*, 18 augustus, 9 september en 1 oktober 1887.

²⁸ *Le Temps*, 20 augustus 1887.

²⁹ Vrije vertaling van: '(...) tous les citoyens français qui, comprenant enfin qu'aucune forme de gouvernement n'est possible ni désirable en France (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 22 augustus 1887. Vgl. *Le Temps* van 13 september 1887, waarin *Le Temps* stelde dat een ideologische politiek vanuit Parijs de rest van het land van de hoofdstad zou vervreemden.

³⁰ 'Une République habitable à tous les bons Français. Une République plus économe, offrant une somme toujours plus grande de stabilité et de sécurité'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 september 1887.

terugbrengen.³¹ Maar de republikeinen dienden op hun tellen te passen. Als er een nieuwe crisis zou uitbreken, schreef *Le Temps*, dan zou die buitengewoon ernstig zijn voor het land en voor de Republiek.³²

Die crisis was niet het Wilsonschandaal. Toen *Le Temps* hier voor het eerst over schreef, refereerde het niet eens aan Wilson, maar alleen aan de generaal (Caffarel) die óók bij de handel in onderscheidingen was betrokken. *Le Temps* veroordeelde die handel, maar schreef ook dat men er geen militaire of zelfs politieke kwestie van moest maken.³³ Meer dan aan de feiten zelf – volgens de krant schromelijk overdreven – stoorde het blad zich aan de manier waarop de publieke opinie in beslag werd genomen door de affaire; teken van een ‘ongezonde nieuwsgierigheid’ (‘curiosité malsaine’). Terwijl eerder een ‘discrete, levendige en door diep patriottisme gestimuleerde bezorgdheid’ op haar plaats was.³⁴ Frankrijk, klaagde *Le Temps*, sloeg bovendien een modderfiguur in Europa, dat zich zou afvragen wat erger was: het schandaal zelf of de manier waarop de Fransen het aanpakten. Het grootste probleem waren niet de feiten. Die ontstegen volgens de krant nauwelijks waarmee politie en justitie bijna dagelijks te maken hadden. Het probleem, schreef de krant, was dat de feiten de ‘al te natuurlijke vruchten’ waren van bepaalde ‘politieke zeden’ die in Frankrijk leken te ontstaan; ‘de berekenende en onophoudelijke interventie van parlementaire invloeden in de zaken van de regering en het bestuur, het misbruik van aanbevelingen en de almacht die de publieke opinie hen vandaag de dag toeschrijft. Daar hebben we de bron van het kwaad, waar men een remedie voor zou moeten zoeken.’³⁵

Le Temps doelde hier op de situatie dat afgevaardigden niet meer werden gekozen om staatszaken te behartigen, maar die van kiezers. In het bijzonder – in plaats van de ideeën en opinies van die kiezers – hun materiële belangen. Vanaf hun verkiezing werden

³¹ Vrije vertaling van: ‘En corrigeant les défauts qui frappent tout le monde, en opérant les réformes pratiques que tout le monde réclame, le parti républicain réduira à néant les griefs dont on s’arme contre la République elle-même.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 september 1887.

³² *Le Temps*, 1 oktober 1887. Het refereerde in dit verband aan de onrust en economische onzekerheid die werden veroorzaakt door de opeenvolgende val van kabinetten. Door hun verstandige, pragmatische politiek hadden Rouvier en consorten deze ontwikkeling een halt toe geroepen, aldus de krant. NB. Volgens *Le Temps* (3 oktober) vormde de ministeriële instabiliteit ook een probleem voor het leger.

³³ *Le Temps*, 9 oktober 1887.

³⁴ ‘La sollicitude discrète bien qu’éveillée d’un patriotisme profond’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 oktober 1887. Over de vermeende overdreven ophef over de feiten, zie ook *Le Temps*, 14 oktober en 9 november 1887 (opnieuw werd Wilson niet genoemd. Pas rond half november refereerde de krant aan de corruptie als de Wilson affaire).

³⁵ Het hele citaat gaat als volgt: ‘(...) les fruits trop naturels des mœurs politiques (...); de l’intervention intéressée et incessante des influences parlementaires dans les actes du gouvernement, de l’administration, de l’abus des recommandations et de la toute-puissance que l’opinion publique leur prête aujourd’hui. Voilà la source du mal, voilà où il faudrait porter le remède.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 oktober 1887.

afgevaardigden dan ook overspoeld met verzoeken die weinig van doen hadden met het publieke belang. ‘Iedere kiezer gelooft dat hij zich met zijn afgevaardigde kan onderhouden over zijn behoeften of ambities’. De afgevaardigde in kwestie kon zich vervolgens voor die verzoeken niet doof houden, hij beseftte dat zijn herverkiezing op het spel stond en richtte zich daarom tot de bevoegde minister. Maar, vervolgde *Le Temps*, zoals de afgevaardigde afhankelijk was van zijn kiezers, zo waren de ministers afhankelijk van afgevaardigden. De ministers waren daarom ‘van nature geneigd om dezelfde diensten te leveren’.³⁶ Gevolg was dat zelfs de meest terechte beloningen of bevorderingen leken toegekend op basis van een aanbeveling, en dat wat niet meer dan rechtvaardig was de schijn kreeg van een dienst. Hierdoor ‘leken de Franse situatie en de zeden’ paradoxaal genoeg ‘nog slechter dan ze in realiteit waren’. Volgens de krant was een en ander te wijten aan ‘de logica zelf van het parlementaire systeem, tenminste zoals wij dat in de praktijk brengen’. Dit was ‘funest’ (‘funeste’). Om het ‘chronische kwaad’ (‘mal chronique’) te bestrijden was niet alleen een ‘energieke reactie van het geweten en een patriottische inspanning’ nodig van kiezers, maar ook van hun politici.³⁷

Daarnaast bestonden er met betrekking tot het Wilsonschandaal, dat nog niet als zodanig werd aangeduid, volgens *Le Temps* nog andere, ernstiger problemen: de neiging van partijen om er politieke munt uit te willen slaan, en de instituties – het noemde politie en justitie – die elkaar weerspraken en elkaar in een kwaad daglicht probeerden te stellen.³⁸ De krant riep op om de focus weer naar de belangrijke zaken te verleggen en de tribunalen hun werk te laten doen.³⁹ Het kon echter niet nalaten om nog plechtig te verklaren dat de eer van het leger door deze affaire niet was aangetast. Die eer was van groot belang en lag volgens *Le*

³⁶ ‘Chaque électeur se croit le droit d’entretenir son député de ses besoins ou de ses ambitions (...) naturellement portés à rendre les mêmes services’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 oktober 1887.

³⁷ ‘Notre situation et nos mœurs ont paru encore plus mauvaises qu’elles ne sont en réalité (...). La logique même du régime parlementaire, tel au moins que nous le pratiquons (...). Une énergique réaction de la conscience et un effort de patriotisme’. Geciteerd (ook de overige citaten) uit: idem.

³⁸ *Le Temps*, 13 oktober 1887. Volgens *Le Temps* was een van de personen die munt uit het schandaal probeerden te slaan generaal Boulanger, die meende dat de hele affaire was gefabriceerd om hem te beschadigen (generaal Caffarel was een naaste medewerker van hem geweest). NB. In het artikel werd de naam Wilson niet een keer genoemd.

³⁹ *Le Temps*, 16 oktober 1887. Er was sprake van individuele fouten, niet meer; zie *Le Temps*, 27 oktober 1887. In het artikel keerde het zich ook tegen het instellen van een parlementaire enquête. Die zou de schijn wekken dat de Republiek zelf in het beklaagdenbankje zat, met het Keizerrijk als aanklager. Een week later wees het op Justitie, de pers en de mogelijkheid van een interpellatie: allemaal manieren waardoor de waarheid aan het licht kon komen, zodat er geen behoefte bestond aan een parlementaire enquêtecommissie, die de krant omschreef als ‘een soort officieel smaadbureau’ (‘une sorte de bureau officiel de diffamations’). Het waarschuwde op 3 november voor de ‘verwarring van machten’ (‘confusion de pouvoirs’) als de Kamer haar toch in het leven zou roepen. En toen dat eenmaal was gebeurd, het politieke wapen dat zij zou vormen: in de handen van de conservatieven gericht tegen Wilson, president Grévy en de Republiek; in handen van de *radicaux* tegen minister van Oorlog Ferron, die de door hen geliefde Boulanger had vervangen. *Le Temps*, 10 november 1887.

Temps behalve in handen van de soldaten en officieren ook in handen van de publieke opinie. En vooral, ‘in deze uren van onzegbare spanning’, in die van de pers, die met zijn macht ‘net zoveel kwaad als goed’ kon doen en die daarom extra voorzichtig moest zijn daar waar het ‘deze heilige zaak’ (‘cette chose sacrée’) betrof: ‘de glorie en, met permissie, de deugd van het leger.’⁴⁰

Op 15 oktober maakte *Le Temps* melding van een disciplinaire straf die Boulanger had ontvangen.⁴¹ Volgens *Le Temps* was die straf niet onterecht en had Boulanger weinig reden om zich als slachtoffer op te stellen. Hij was een ‘dappere en loyale soldaat’ (‘brave et loyal soldat’) wiens eigen temperament hem echter in de weg zat. Dat, of ‘slechte raad van gevaarlijke vrienden’ (‘les mauvais conseils de dangereux amis’). Maar terugkijkend op zijn flitscarrière – weliswaar niet onverdiend volgens *Le Temps* – kon men bepaald niet zeggen dat de Staat hem oneerlijk had behandeld. Boulanger, stelde *Le Temps*, had een heldenstatus verworven zonder militaire overwinningen, en werd onmisbaar geacht zonder dat hij had bewezen over buitengewone capaciteiten te beschikken. Het vertrouwen en de achting waar anderen alleen maar op konden hopen, waren hem in de schoot geworpen. Boulanger, meende *Le Temps*, had zich in zijn gedrag wat meer door zijn militaire eer en patriottisme moeten laten leiden, en hij zag kennelijk niet in hoeveel hij ook zelf te verliezen had als hij zich mengde in de politiek. De krant hoopte dat hij in het commentaar een waarschuwing zag en geen beschuldiging. Boulanger, eindigde *Le Temps*, zag denkbeeldige vijanden. De enige die hem schade berokkende was hijzelf.⁴²

Het land wilde een regering die door de Kamer werd gesteund, schreef *Le Temps* aan het begin van de parlementaire rentree. Vertegenwoordigende regering had immers als doel om ‘de anarchie van meningen en individuele passies’ te vervangen door ‘overdachte wilsbesluiten en de soevereine besluiten van de wetgever.’⁴³ De parlementaire enquête in de Wilsonaffaire bemoeilijkte volgens *Le Temps* die taak. Nu liep er een strafrechtelijk onderzoek *en* was er een enquêtecommissie: precies de vermenging van machten waarvoor

⁴⁰ ‘(...) à ces heures d’inexprimable anxiété (...) autant de mal que de bien (...) la gloire, et, qu’on nous permette le mot, la vertu de l’armée’. Geciteerd (ook de andere citaten) uit: *Le Temps*, 17 oktober 1887.

⁴¹ Voor uitspraken die hij in een krant deed, terwijl hij nog in actieve dienst was. De (politieke) uitspraken, onder meer dat het Wilsonschandaal was bedacht om hem te beschadigen (een van de betrokken generaals was zijn medewerker geweest), gingen in tegen wat de minister van Oorlog had verklaard. NB. Het artikel was de eerste keer sinds de manifestatie van zijn fans op het Gare de Lyon dat *Le Temps* uitgebreid over Boulanger schreef.

⁴² *Le Temps*, 15 oktober 1887. De krant was bovendien niet vergeten hoe Boulanger werd uitgezwaaid vanaf het Gare de Lyon: ook dat tafereel hij zich laten welgevalen.

⁴³ ‘Substituer à l’anarchie des opinions et des passions individuelles les volontés réfléchies et les décisions souveraines du législateur.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 oktober 1887.

het had gewaarschuwd.⁴⁴ Zo, te midden van zoveel beschuldigingen en geruchten, zou een diep, algeheel wantrouwen zich van de publieke opinie meester kunnen maken. Het was daarom ‘tijd om terug te keren naar het gezonde verstand en weer een beetje koelbloedigheid te tonen’. De publieke opinie was wispelturig, en volgens *Le Temps* zouden politici hun oren er dan ook wat minder naar moeten laten hangen, en ook wat minder snel moeten toegeven aan hun emoties, en beter moeten luisteren naar hun geweten bij het nemen van beslissingen.⁴⁵ Beter bovendien om de moraal niet te verwarren met het strafrecht: niet alles wat verwerpelijk was, observeerde de krant, was ook strafbaar.⁴⁶

Nadat het kabinet Rouvier een vertrouwensstemming niet had overleefd – de *radicaux* waren samen opgetrokken met de conservatieven en weigerden het door Rouvier verlangde uitstel van een interpellatie van Clemenceau over het Wilsonschandaal – hekelde *Le Temps* de genoemde partijen. De *radicaux*, schreef het, gebruikten rechts om af te komen van de hun onwelgevallige politici en ze verlangden niet serieus naar een republikeinse concentratie. De conservatieven daarentegen gebruikten alles wat ze konden om het republikeinse regime te beschadigen. *Le Temps* betwijfelde echter of zij zichzelf door een stok te steken in de wielen van de regering en de Republiek via abnormale, geforceerde allianties te benadelen een dienst deden. Hoe lang de crisis ook zou duren, schreef de krant, het viel te hopen dat de normale constitutionele gang van zaken zijn beloop zou krijgen.⁴⁷ Alleen binnen de Republiek en het parlementaire regime kon een regeringscrisis als deze zich volgens *Le Temps* ondanks alle politieke opwinding rustig ontvouwen, zonder straatrumoer. Het publiek, schreef het, wist dat ook. De parlementaire Republiek was ‘ondanks al zijn nadelen nog steeds het meest geschikte regime in dit land om de openbare veiligheid, het vrije functioneren van justitie en de gelijkheid van allen voor de wet te garanderen.’⁴⁸

⁴⁴ *Le Temps*, 13 november 1887. De krant was ook ongelukkig met de manier waarop de rollen werden ingevuld, en beklagde zich er bijv. over dat ook anonieme beschuldigingen serieus werden genomen.

⁴⁵ ‘Temps de revenir au bon sens et de reprendre un peu de sang-froid’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 november 1887. Volgens *Le Temps* had de ‘extreme publiciteit’ (‘publicité à outrance’) echter ook een mogelijk voordeel: dat het vertrouwen van het publiek stukje bij beetje zou worden herwonnen, omdat het zou zien dat niets verborgen kon blijven.

⁴⁶ *Le Temps*, 19 november 1887. *Le Temps* liet de observatie volgen door een technisch-juridisch verhaal met de strekking dat strafrechtelijke vervolging van Wilson een twijfelachtige zaak was.

⁴⁷ *Le Temps*, 22 november 1887. Voor de vermeende intentie van rechts om het republikeinse regime te beschadigen, zie ook *Le Temps*, 23 november 1887.

⁴⁸ ‘(...) la République parlementaire, malgré tous ses inconvénients, est encore le régime le plus capable d’assurer dans ce pays-ci la sécurité publique, le libre fonctionnement de la justice et l’égalité de tous les citoyens devant la loi.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 november 1887.

Intussen modderde de crisis voort. Crises, moeten we zeggen, want behalve de regeringscrisis was er door het Wilsonschandaal ook de presidentiële.⁴⁹ Er moest een nieuwe president worden gekozen, en volgens *Le Temps* was dit een kritiek moment in de Franse geschiedenis, waarop de republikeinen het niet mochten laten afweten.⁵⁰ Als de republikeinen zouden tonen dat zij de situatie tot een goed einde konden brengen en een vreedzame, kalme machtsoverdracht konden waarborgen, dan zou volgens *Le Temps* het vertrouwen van de bevolking in de Republiek groeien. Wat politieke opvoeding betreft, schreef de krant na vier voor de republikeinen succesvol verlopen deelverkiezingen, maakte het Franse volk grote vorderingen: het wist nu goed wat de voordelen van de republiek boven de monarchie waren. Het begreep ook ‘dat schandalen en vuile zaakjes in alle landen en onder alle regimes voorkomen, omdat de mensen overal en altijd hetzelfde zijn.’ De Republiek was niet aansprakelijk voor individuele fouten, en stond onder meer voor het algemeen belang en de gelijkheid voor de wet, ‘zaken waarboven, in een Republiek die de naam waardig is, particuliere belangen en individuele invloeden nooit kunnen prevaleren.’ Volgens *Le Temps* was het bovendien een wetmatigheid dat elk regime iedere zoveel jaar een flinke crisis doormaakte; onder een monarchie had de crisis waar Frankrijk mee kampte vast en zeker tot een revolutie geleid.⁵¹

Terwijl de opvolging van president Grévy speelde, benadrukte *Le Temps* de noodzaak van een praktische politiek die wegbleef bij abstracte discussies, oftewel een ‘politiek van resultaten’ in plaats van een ‘politiek van passie en hersenschimmen’.⁵² *Le Temps* betreurde dat Grévy aanvankelijk weigerde om op te stappen. Het riep op tot republikeinse eenheid, maar betwijfelde of de republikeinen daartoe in staat waren. ‘De instituties zijn veranderd, maar noch de gewoontes, noch het temperament (...). We hebben geen republikeinse geest (...). Tenminste zou het belang van de vrijheid voor ons boven alle andere belangen moeten prevaleren. Maar de consolidatie van een vrije regering is moeilijker dan haar vestiging. Zij

⁴⁹ De krant meende dat het beter was als Grévy aftrad. Zie *Le Temps*, 25, 26 en 27 november.

⁵⁰ *Le Temps*, 27 november 1887.

⁵¹ De citaten zijn een vrije vertaling van: ‘(...) que les scandales et les affaires véreuses sont de tous les pays et de tous les régimes, parce que les hommes sont partout et toujours les mêmes (...) choses contre lesquelles, dans une République digne de ce nom, ne peuvent jamais prévaloir les intérêts particuliers et les influences individuelles.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 november 1887.

⁵² ‘Politique des résultats (...) politique de la passion et des chimères’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 december (zie ook 25 december) 1887. Het noemde o.a. een evenwichtig budget, hervorming van de belasting op drank, militaire hervormingen en hervormingen voor de landbouw en industrie en ook voor arbeiders (arbeidsomstandigheden, verzekering, spaarvoorzieningen) als prioriteiten. Met andere woorden een ‘rationele, op werk gerichte politiek’ (‘politique de raison et de travail’) waarin de republikeinse facties hun eigen doctrines lieten varen en zich pragmatisch opstelden; *Le Temps*, 6 december 1887). Oftewel een ‘politiek van verzoening’ (‘politique de conciliation’); *Le Temps*, 7 december 1887. NB. Het ging hier om republikeinse verzoening onderling.

wordt geboren uit een verlangen van verbeeldingen en harten; zij duurt voort door wilsovereenstemming, die de opoffering van persoonlijke voorkeuren veronderstelt.’⁵³ Dat ideaal was echter nog lang niet in zicht, schreef *Le Temps*, maar als men de partijpolitiek en persoonlijke rancune een moment zou vergeten, dan zou men inzien dat het niet alleen een ideaal was, maar ook enige mogelijke toekomst. Helaas leken te veel republikeinen zich dat niet te realiseren.⁵⁴ Het probleem, schreef de krant na de verkiezing van Sadi Carnot, lag in ieder geval niet in de Grondwet; ook het Franse volk beseftte dat juist de (republikeinse) Grondwet een ordelijke transitie mogelijk had gemaakt.⁵⁵

Wat was er over van de frisse wind die na Carnots verkiezing door de politiek waaide? vroeg *Le Temps* zich krap anderhalve week erna af. Waar was de republikeinse eendracht? In plaats daarvan signaleerde het de bekende kwalen: ‘de politiek van groepen, dat wil zeggen de politiek van benepen berekening, kleingeestige combinaties en eeuwige rivaliteiten, is levendiger dan ooit en verlamt alles.’ Het land verlangde leiderschap volgens *Le Temps*, maar politici waren te veel bezig met wat hun factie van hun dacht: respect dat volgens de krant te duur werd betaald.⁵⁶ De verdeling van lasten en lusten in het parlementaire bestel was fundamenteel verkeerd, reflecteerde het na aanvang van het Kamerreces: theater en uitzicht op baantjes voor de afgevaardigden; de nadelen voor het volk. ‘De Kamer vermaakt zich, het land lijdt’.⁵⁷ Vooralsnog richtte de onvrede zich op de *Chambre*, stelde *Le Temps* vast, maar het was niet ondenkbaar dat dat nog eens zou veranderen en dat het parlementaire bestel dan zelf het mikpunt zou zijn van de kritiek: aan de afgevaardigden om te bewijzen dat het systeem niet verantwoordelijk was voor het temperament van zijn personeel en voor hun individuele fouten; dat het kortom mogelijk was om een ‘vreedzame en ordelijke Republiek te hebben’.⁵⁸ Uiteindelijk, schreef de krant op 29 december met senaatsverkiezingen in het vooruitzicht, zullen de kiezers zich vooral laten leiden door de ‘soliditeit’ (‘solidité’) en ‘de wendbaarheid’ (‘l’élasticité’) van het parlementaire regime, dat boven de individuen stond en

⁵³ Vrije vertaling van: ‘Les institutions ont changé, mais non pas les mœurs ni le tempérament (...) nous n’avons pas l’âme républicaine (...); l’intérêt de la liberté devrait à tout le moins primer pour nous tous les autres intérêts. Mais la consolidation d’un gouvernement libre est une oeuvre plus malaisée que celle de son établissement. Il naît d’un élan des imaginations et des coeurs; il dure par l’harmonie des volontés, qui suppose l’abnegation des préférences individuelles.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 december 1887.

⁵⁴ Ibidem. Zie ook *Le Temps*, 13 december 1887. Dit bleek na de verkiezing van Carnot onder meer uit het gesteggel over kabinetsposities. Volgens *Le Temps* waren de personen echter van ondergeschikt belang: als de pragmatische lijn maar werd gevolgd. *Le Temps*, 11 december 1887.

⁵⁵ *Le Temps*, 5 december 1887.

⁵⁶ Namelijk door het algemene belang op te offeren aan partijbelang. Het citaat is een vrije vertaling van: ‘La politique de groupes, c’est-à-dire la politique de petits calculs, de combinaisons mesquines et d’éternelles rivalités, est plus vivante qu’auparavant et paralyse tout.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 december 1887.

⁵⁷ ‘La Chambre s’amuse, le pays souffre’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 december 1887.

⁵⁸ ‘D’avoir une République paisible et régulière’. Geciteerd uit: idem. Zie ook *Le Temps*, 23 december 1887.

uitging van ‘de onpersoonlijkheid van de wet’; dat bovenal in staat was geweest om ‘intact uit de moeilijkheden en crises te komen’. Crises die, zo benadrukte het blad opnieuw, onder elke monarchie tot een revolutie hadden geleid.⁵⁹

4.2 Januari 1888- augustus 1889

Hoewel het algemene resultaat van de senaatsverkiezingen positief was – 61 republikeinen gekozen tegen 21 conservatieven, en dat in een tijd van crises en schandalen – verloor de Republiek volgens *Le Temps* in het westen van Frankrijk terrein. Het weet dit verlies aan republikeinse verdeeldheid en agitatie, en gaf de schuld, zoals het vaker zou doen, aan de *radicaux* en hun gedachtegoed, ‘met zijn revolutionaire stijl en gouvernementele impotentie’. Zo wilden de *radicaux* de Senaat afschaffen, maar vormde die volgens *Le Temps* juist de belangrijkste waarborg voor de Republiek.⁶⁰ Het riep op tot republikeinse eenheid, maar drukte de *Chambre* ook op het hart om niet langer tijd te verliezen door regeringen weg te sturen, en te stoppen met loze interpellaties.⁶¹ De *Chambre*, stelde *Le Temps*, had geen notie van het algemeen belang.⁶²

De krant bekritiseerde politieke bijeenkomsten met politieke zeden die haaks stonden op tolerantie. Primitieve zeden, stelde *Le Temps*, leidden tot geweld. Het riep alle partijen op om zich te verzetten tegen dit fanatisme. Welk nut heeft de persvrijheid, vroeg het zich af, als die in plaats van een uitwisseling van ideeën te faciliteren haat voedt; wat voor goeds zou er van het recht op vrije vergadering terechtkomen als dat niet vergezeld ging van tolerantie voor andersdenkenden?⁶³ Het richtte zich ook tot de Kamer: ‘om uiteindelijk te komen tot uitvoering van de enige geoorloofde politiek, zou de *Chambre* moeten beginnen met (...) de hervorming van haar temperament, haar stemming, haar geest.’⁶⁴ De krant riep op tot ‘intelligente burgerzin’ (‘civisme intelligent’) en ‘vaderlandslievende zelfverloochening’

⁵⁹ ‘L’impersonnalité de la loi (...). Sortir sain et sauf de difficultés et de crises’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 december 1887.

⁶⁰ ‘Avec ses allures révolutionnaires et son impuissance gouvernementale’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1888. Op 15 januari verdedigde de krant de Senaat opnieuw, en schreef dat de parlementaire Republiek rustte op de institutie van twee Kamers met een onderlinge verdeling van wetgevende bevoegdheden.

⁶¹ *Le Temps*, 10 januari 1888. Voor oproepen om nutteloze interpellaties achterwege te laten, zie ook *Le Temps* van 3 en 12 februari 1888.

⁶² *Le Temps*, 16 januari 1888.

⁶³ *Le Temps*, 25 januari 1888.

⁶⁴ Vrije vertaling van: ‘Pour arriver enfin à pratiquer la seule politique qui lui soit permise, la Chambre devra commencer par (...) la réforme de son tempérament, de son humeur, de son esprit.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 januari 1888.

(‘patriotique abnégation’). Bovenal zou de republikeinse concentratie die het verlangde ‘het resultaat zijn van een verandering van de parlementaire zeden, eerder dan het effect van een akkoord tussen de groepen of een handige dosering van hun leden bij de vorming van een of andere ideale regering.’ Republikeinen moesten ophouden elkaar te beschuldigen of elkaars oprechtheid in twijfel te trekken, en accepteren dat je op meerdere manieren republikeins kon zijn. Doctrinaire verschillen waren niet het werkelijke probleem, maar ‘de botsing van kleine begeertes en de benepenheid van vooroordelen.’⁶⁵

Le Temps hekelde ‘de waanzin van de zuivere politiek en wandelgangenintriges’. Het land wilde ‘een politiek van cijfers, van zaken en hervormingen’; de problemen zouden niet verdwijnen door een zoveelste herschikking van het kabinet.⁶⁶ Noch door te rommelen aan de instituties zelf. Het was daarentegen een kwestie van competent management van de Franse aangelegenheden. Dat veronderstelde een ‘parlementaire vrede’ (‘paix parlementaire’), stabiele regering en een ijverige Kamer.⁶⁷ Tegelijkertijd meende *Le Temps* dat politiek rechts het normale functioneren van het Parlement onmogelijk maakte; het electoraat zou met deze situatie wel raad weten.⁶⁸ De *Chambre* was en bleef echter Frankrijks zwakke plek. ‘Onze burens weten het en hebben er meer dan eens van geprofiteerd (...). Wij zijn toegewijde aanhangers van het parlementaire regime, maar het is niet onze intentie om de schaduwzijdes en zelfs de gevaren ervan te verhullen.’⁶⁹

Net als in 1887 meende het ook een jaar later nog dat een ‘zakenpolitiek’ (‘politique d’affaires’) nodig was, die vereiste dat de republikeinen hun onderlinge geschillen bijlegden.⁷⁰ Niet de samenstelling van het door *opportuniste* Tirard geleide kabinet moest veranderen, maar het gedrag van de *Chambre* en haar aard.⁷¹ Men kon immers de wanorde die er heerste volgens *Le Temps* niet alleen in de schoenen van de conservatieven schuiven: ook de *radicaux*

⁶⁵ Vrije vertaling van: ‘(...) civisme intelligent (...) patriotique abnégation (...) le résultat d’une modification dans les mœurs parlementaires plutôt que l’effet d’une entente entre les groupes ou d’une habile dosage de leurs éléments dans la formation d’un ministère idéal (...) choc des passions mesquines et de l’étroitesse des partis pris.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 januari 1888.

⁶⁶ ‘La manie de la politique pure et des intrigues de couloir (...). Une politique de chiffres, d’affaires et de réformes’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1888.

⁶⁷ *Le Temps*, 30 januari 1888.

⁶⁸ *Le Temps*, 1 februari 1888. De krant besteedde veel aandacht aan de conservatieven en beschuldigde hen er met enige regelmaat van revolutionair te zijn, omdat de vestiging van monarchie radicale institutionele verandering zou meebrengen. Zie bijv. *Le Temps* van 26 en 28 januari 1888.

⁶⁹ Vrije vertaling van: ‘Nos voisins le connaissent, ils en ont profité plus d’une fois (...). Nous sommes des partisans résolus du gouvernement parlementaire, mais nous n’entendons pas en dissimuler les inconvénients et même les dangers (...)’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 februari 1888.

⁷⁰ Zie bijv. *Le Temps* van 3, 7 en 11 februari 1888.

⁷¹ *Le Temps*, 23 februari 1888. In dezelfde zin *Le Temps* van 24 februari, toen het opmerkte dat de *Chambre* diende te bewijzen aan het electoraat dat een republikeinse Kamer in staat was om een budget te bespreken zonder daarbij een of twee kabinetten de laan uit te sturen.

speelden een belangrijke rol: zij waren te egoïstisch om in te zien dat het algemeen belang soms opofferingen vereiste, en stelden hun onbeduidende begeertes boven de Republiek.⁷² *Le Temps* verweet hun utopische ideeën na te streven, en een verkeerde voorstelling te hebben van wat er in het belang van de Republiek diende te gebeuren.⁷³ Zo zouden de *radicaux*, verblind door hun strijd tegen de kerk, de Franse koloniale en dus nationale belangen uit het oog verliezen.⁷⁴

De kritiek op de *radicaux* intensifieerde toen Boulanger op het politieke toneel verscheen. *Le Temps* was onaangenaam verrast dat de generaal, terwijl hij het leger nog niet had verlaten, tienduizenden stemmen had ontvangen bij deelverkiezingen in februari 1888, terwijl hij officieel geen kandidaat was, hetgeen het blad beschouwde als illegaal. Het was bovendien ‘onpatriottisch’ (‘antipatriotique’) als het leger zich bemoeide met politiek en vice versa. Maar ook de *Chambre* had een verantwoordelijkheid; ‘doordat zij geen stabiele regering kan garanderen, brengt zij het parlementaire bestel stukje bij beetje verder in diskrediet. Het land dat werkt zal er nooit aan wennen altijd tussen een aflopende en een aankomende crisis te leven.’⁷⁵ Als Boulanger echt kandidaat wilde zijn (zelf ontkende hij dit vooralsnog), schreef *Le Temps*, dan moest hij maar uit het leger treden.⁷⁶ Die actieve dienst leek voor de krant de steen des aanstoots, maar de situatie was vooral gevaarlijk meende het doordat de Kamer zwakte uitstraalde en de republikeinen steeds minder goed in staat leken om de voor regeren vereiste houding aan de dag te leggen. *Le Temps* riep de overheid dan ook op om maatregelen te treffen om Boulangers kandidatuur zolang hij nog militair was te verhinderen, en juichte zijn schorsing toe.⁷⁷ Het verweet Boulanger dat hij te weinig had gedaan om de politieke campagne die uit zijn naam werd gevoerd te stoppen. In plaats daarvan had hij de geruchten gevoed. Had hij dat niet gedaan, meende *Le Temps*, dan had zijn carrière ‘eerbaar en briljant’ (‘honorable et brillant’) kunnen zijn en was het zelfs niet uitgesloten dat hij weer minister van Oorlog werd.⁷⁸

⁷² *Le Temps*, 17 februari 1888.

⁷³ *Le Temps*, 28 februari 1888. Zo laakte de krant het feit dat de *radicaux* in departementen die niet zeker waren voor de republikeinen hun eigen kandidaten naar voren schoven, naast (en dus in concurrentie met) de *opportunistische* kandidaten. *Le Temps*, 29 februari 1888.

⁷⁴ Door te miskennen dat de clerus daar eerder voor de eer en morele en intellectuele invloed van Frankrijk werkte dan voor de kerk. *Le Temps*, 3 maart 1888.

⁷⁵ Vrije vertaling van: ‘La Chambre (...) par son impuissance à faire durer un gouvernement, jette peu à peu le discrédit sur le régime parlementaire. Le pays qui travaille ne s’habitue pas à vivre toujours entre une crise qui finit et une crise qui se prépare.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 februari 1888.

⁷⁶ *Le Temps*, 1 maart 1888. De krant riep de overheid op om passende maatregelen te nemen.

⁷⁷ Zie bijvoorbeeld *Le Temps*, 12 en 13 maart 1888. Zie ook *Le Temps*, 21 maart 1888.

⁷⁸ *Le Temps*, 16 maart 1888.

Boulangers campagne, observeerde *Le Temps*, berustte op een afkeer van het parlement, en hij gebruikte dezelfde ideeën en woorden als Lodewijk Napoleon in 1848.⁷⁹ Het refereerde aan de ‘revolutionaire en caesaristische’ campagne (‘caractère révolutionnaire et césarien’) van de boulangisten. Toch stak het de hand ook in eigen bezoem: de massa’s waren weliswaar niet verantwoordelijk voor de boulangistische agitatie, maar ‘wie is er niet verantwoordelijk voor de algemene staat van de moraal en ideeën dankzij welke avonturen als deze mogelijk zijn?’ *Le Temps* beklagde zich in dit verband vooral over het tanende algemene verantwoordelijkheidsbesef, of ‘publieke geest’ (‘esprit public’).⁸⁰ Maar volgens de krant waren ‘de vrije instituties, het parlementaire regime, de regering van de publieke opinie (...) er in Frankrijk niet zo slecht aan toe als de pessimisten beweren.’⁸¹ Het boulangisme zou bovendien in vergetelheid raken: vrijheid heelde haar eigen wonden, en in de crises die elk ander regime zouden vellen bleef de Republiek fier overeind.⁸²

Het probleem was niet het parlementaire bestel. Dat afwijzen met als reden een tekortschietende Kamer was het kind met het badwater weggooien. Het land moest leren van de gemaakte fouten en een betere wetgevende macht kiezen, meer in staat om zijn belangen te vertegenwoordigen. In 1871, schreef *Le Temps*, was Frankrijk begonnen aan een nieuw politiek avontuur. Het was te verwachten dat er moeilijkheden zouden komen. ‘We zijn een heel oud volk, en we zijn bij de democratie aanbeland met zeden, ideeën en passies die gedurende eeuwen en onder een compleet tegenovergesteld regime zijn gevormd.’ De Fransen bezaten allerlei eigenschappen om de liberale democratie te doen slagen, maar het was ook waar dat ‘de rationele vooruitgang van onze politieke concepties sneller is gegaan dan de intellectuele, morele en burgerlijke opvoeding. De vredige en vruchtbare boefening van het algemeen kiesrecht veronderstelt een natie die volwassen genoeg is door de evolutie van de rede en de standvastigheid van het vertrouwen.’⁸³ Ten grondslag aan alle ellende van de Republiek, meende *Le Temps*, lag de discrepantie tussen rechten en onderwijs. Men moest

⁷⁹ *Le Temps*, 19 maart 1888.

⁸⁰ Vrije vertaling van: ‘(...) mais qui n’a sa part de responsabilité dans l’état général des mœurs et des idées grâce auquel de semblables aventures sont possibles?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 maart 1888. NB. De vermeende tanende of afwezige Franse *esprit public* – in het navolgende afwisselend vertaald met ‘publieke geest’ en ‘publieke gezindheid’ – zou een consequente kritiek worden van de krant.

⁸¹ Vrije vertaling van: ‘(...) les institutions libres, le régime parlementaire, le gouvernement d’opinion ne sont pas aussi malades chez nous que se plaisent à le répéter des pessimistes (...)’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 maart 1888.

⁸² *Le Temps*, 23 maart 1888.

⁸³ Vrije vertaling van: ‘Nous sommes un peuple très vieux arrivé à l’état démocratique avec des mœurs, des idées, des passions façonnées pendant des siècles par un état tout contraire (...) le progrès rationnel de nos conceptions politiques est allé plus vite que l’éducation intellectuelle, morale et civique. L’exercice pacifique et fécond du suffrage universel suppose une nation adulte par le développement de la raison et la fermeté de la confiance.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 25 maart 1888.

echter ‘nog twintig jaar wachten om de politieke voordelen van het nieuwe basisonderwijs te kunnen oogsten.’ Bovendien heerste er nog een ‘bijgeloof’, dat maakte dat ideeën de Fransen alleen aanspraken als ze werden ‘belichaamd in klinkende namen. Het is het virus van het caesarisme, bastaardproduct van de oude monarchistische traditie en de moderne, gecorrumpeerde notie van democratie.’⁸⁴

Naast het caesarisme was er nog het socialisme, dat de krant als nog gevaarlijker beschouwde. Uiteindelijk, hoewel het er alle vertrouwen in had dat de liberale democratie zou zegevieren, meende *Le Temps* ook dat de Fransen een democratische verantwoordelijkheid hadden. Soms was de krant ambivalenter. Zo merkte *Le Temps* na Boulangers overwinning in de eerste ronde van de verkiezingen in het departement Aisne op dat ‘de immense meerderheid van de burgers (...) weet (...) dat niemand, geen enkele leider, zelfs niet de meest glorieuze soldaat (...) zo duidelijk aan hun welzijn zal bijdragen en hun belangen zo intelligent zal kunnen behartigen als zij zelf doen.’⁸⁵ De volgende dag echter refereerde het in verband met de vrijspraak van Wilson door het hooggerechtshof aan de ‘buitengewoon makkelijk te beïnvloeden en veranderlijke massa die vandaag de dag vormt wat vroeger publieke opinie werd genoemd.’ De Fransen, voegde *Le Temps* toe, moesten niet boos op de rechters zijn die Wilson hadden vrijgesproken, maar op de wetgever, die had verzuimd om het te koop aanbieden van invloed strafbaar te stellen.⁸⁶

Boulangers overwinning alarmeerde de krant. De mensen die op hem hadden gestemd waren ontevreden. Ontevredenen waren er onder elk regime, maar in Frankrijk waren er te veel. De oplossing was de vorming van een stabiele meerderheid, wat een politiek van republikeinse concentratie veronderstelde; iets wat de *radicaux* volgens de krant verhinderden.⁸⁷ Tegelijkertijd schreef *Le Temps* na Boulangers ontslag uit het leger dat het geen probleem meer had met zijn politieke kandidatuur – zelfs niet met een overwinning – en dat kiezers hem, als hij een plebiscitaire richting zou uitgaan, wel in de steek zouden laten.⁸⁸ Maar terwijl de populariteit van Boulanger en zijn beweging toenam, groeide ook de

⁸⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) il faut encore attendre une vingtaine d’années avant de recueillir les fruits politiques de notre nouvel enseignement primaire. En outre, ce peuple (...) a la superstition des grands hommes; les idées ne disent encore rien à son intelligence si elle ne s’incarnent pas dans des noms retentissants. C’est le virus du césarisme, produit bâtard de la vieille tradition monarchique et de la notion moderne corrompue de la démocratie.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 25 maart 1888.

⁸⁵ Vrije vertaling van: ‘L’immense majorité des citoyens (...) savent (...) que personne, aucun chef, fût-il le plus glorieux des soldats (...) ne pourvoira aussi sûrement à leur salut, et ne fera aussi intelligemment leurs affaires qu’ils ne les feront eux-mêmes.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 maart 1888.

⁸⁶ *Le Temps*, 28 maart 1888. Het citaat: ‘(...) la foule éminemment impressionnable et changeante qui constitue aujourd’hui ce qu’on appelait autrefois l’opinion publique.’

⁸⁷ *Le Temps*, 27 maart 1888.

⁸⁸ *Le Temps*, 29 maart 1888.

verontrusting van *Le Temps*. Het richtte zich steeds meer op het boulangisme, en begon dat te duiden als een gevaar voor de Republiek. Daarnaast nam de irritatie over de opstelling van de *radicaux* toe. Hun nadruk op het thema constitutionele herziening vormde volgens *Le Temps* niet alleen het belangrijkste obstakel voor de gewenste en nu ook noodzakelijke samenwerking, het was een bedreiging voor orde en vrijheid. Bovendien, vroeg het zich af, over welke herziening spraken de *radicaux* eigenlijk? ‘Moet een man het voor het zeggen krijgen in de Republiek? Moet de president door algemeen kiesrecht worden gekozen? Nee? (...) Maar wat maakt het uit dat (...) de volksmassa’s, op een dwaalspoor gebracht door hun sofismen, door temperament aangetrokken tot simpele oplossingen, het zo begrijpen?’⁸⁹ De onmacht van de regering Tirard werd niet door een ondeugdelijke grondwet veroorzaakt, meende *Le Temps*, maar door de *Chambre*, vanwege persoonlijke ambities en rivaliteiten. De twee grootste splijtzwammen in de Franse politiek waren constitutionele herziening en de scheiding van kerk en staat: het riep de nieuwe regering, geleid door Floquet, op om ze links te laten liggen.⁹⁰ *Le Temps* verdedigde de Senaat. ‘Het land voelt heel goed aan dat op de constitutie mikken riskeert het parlement te raken, dat wil zeggen nationale soevereiniteit in actie.’⁹¹ De Senaat hield niet alleen de macht van de president in balans (voor Kamerontbinding was toestemming van de Senaat vereist), stelde de krant, maar ook de *Chambre*, door een barrière te vormen tegen de grilligheid van het algemeen kiesrecht. De Senaat was kortom ‘de meest solide verdediging van de Republiek’.⁹²

Frankrijk had volgens *Le Temps* geen nieuwe constitutie nodig, maar een republikeinse concentratie tegen linkse ‘plebiscitair’ (‘plébiscitaires’) en rechtse revolutionairen, en bovendien een ander gedrag van de *Chambre*.⁹³ Het boulangisme, schreef het na Boulangers verkiezingswinst in de Dordogne in april 1888, betekende de dreiging van militaire dictatuur: de krant riep alle republikeinen op om zich te verenigen en de grondwet te beschermen, die speciaal was ontworpen om staatsgrepen als de boulangistische die Frankrijk bedreigde tegen te gaan.⁹⁴ Hoewel het boulangisme volgens *Le Temps* door meer was gevoed

⁸⁹ Vrije vertaling van: ‘Voulez-vous mettre un homme à la tête de la République? Voulez-vous faire élire le président au suffrage universel? Non? (...) Mais qu’importe que (...) des masses populaires, égarées par leur sophismes, portées par tempérament aux solutions nettes et simples, l’entendent ainsi?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 maart 1888.

⁹⁰ *Le Temps*, 5 april 1888. Zie ook *Le Temps*, 7 april 1888.

⁹¹ Vrije vertaling van: ‘(...) le pays (...) sent fort bien qu’en visant la Constitution on risque d’atteindre le gouvernement parlementaire, c’est-à-dire la souveraineté nationale en action (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 18 april 1888.

⁹² ‘La plus solide défense de la République’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 6 april 1888. Zie ook *Le Temps*, 17 mei 1888.

⁹³ Zie *Le Temps*, 8, 10 en 11 april 1888.

⁹⁴ *Le Temps*, 12 april 1888.

dan alleen een disfunctioneel parlement – het noemde de retoriek en anarchistische propaganda van sommige kranten – zag het in Boulangers retoriek een echo van Lodewijk Napoleon; het noemde hem een ‘leerling-Caesar’ (‘l’apprenti-Caesar’) en stelde dat hij bijna niets nieuws of origineels te melden had.⁹⁵ Zijn overwinning in het departement Nord, schreef de krant, was het werk van een coalitie van reactionairen en ontevreden republikeinen. Maar nu stond de Republiek echt op het spel. Een deel van het republikeinse electoraat zat op een dwaalspoor. Alleen de liberale Republiek kon de geleidelijke verbetering van de toestand van de burgers waarborgen, terwijl een dictatuur al hun privébelangen en politieke vrijheden zou vertrappelen. Het was daarom de hoogste tijd dat de regering republikeins leiderschap toonde, en de *Chambre* zich niet langer verloor in nutteloze twisten.⁹⁶

Net als in de eerste onderzochte periode riep *Le Temps* om een zakelijke politiek of ‘politique d’affaires’. Om het boulangisme een halt toe te roepen en ontevreden kiezers weer tevreden te stellen waren er geen debatten over een scheiding van kerk en staat nodig en ook geen herziening, maar praktische (economisch en fiscale) hervormingen.⁹⁷ Het electoraat moest ‘onderwezen’ worden en ‘getoond waar zijn echte belang ligt.’ Maar de ‘wijze wetgeving’ en ‘bekwame regering’ die daarvoor waren vereist impliceerden de opoffering van partijbelangen.⁹⁸ Constitutionele herziening was dus uit den boze. Kiezers zouden de herziening die de *radicaux* verlangden niet eens goed kunnen onderscheiden van die van Boulanger.⁹⁹ Herziening, stelde *Le Temps*, was een toverwoord voor iedereen die monarchie, keizerrijk of dictatuur nastreefde.¹⁰⁰ ‘Wat het land van de *Chambre* verwacht, wat het eist van de president van de Republiek, is een einde aan het regime van voortdurende crises; goede praktische wetten; maatschappelijke en sociale vrede; de normale en geleidelijke ontwikkeling van alle geplante zaadjes.’¹⁰¹

In het enthousiasme van de bevolking voor president Carnot – bezig aan een binnenlandse rondreis – en in de weigering van republikeinse afgevaardigden om op

⁹⁵ *Le Temps* 13, 14 en 15 april 1888. Het citaat (‘l’apprenti-César’) komt uit de editie van 14 april.

⁹⁶ *Le Temps*, 17 april 1888. Wat het dwaalspoor betreft meende de krant dat de republikeinse machthebbers zich vooral moesten richten op arbeiders en boeren.

⁹⁷ *Le Temps*, 19 maart 1888. Als voorbeeld gaf het de hervorming van de belasting op alcohol. Zie ook *Le Temps*, 26 april 1888.

⁹⁸ Vrije vertaling van: ‘suffrage universel (...) l’éclairer, lui montrer où est son véritable intérêt, en légiférant avec sagesse et en gouvernant avec habileté.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 april 1888.

⁹⁹ *Le Temps*, 23 april 1888.

¹⁰⁰ *Le Temps*, 26 april 1888.

¹⁰¹ Vrije vertaling van: ‘Le pays (...), ce qu’il attend de la Chambre, ce qu’il réclame à M. le président de la République, c’est la fin du régime des crises perpétuelles, ce sont des bonnes lois d’affaires, c’est la paix civile en sociale, c’est le développement normal et progressif de tous les germes semés (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 april 1888.

Boulangers uitnodiging voor een banket in te gaan zag *Le Temps* al in april 1888 een teken dat het boulangistische gevaar was geweken. ‘Het politieke carnaval dat Frankrijk even opwond,’ schreef het, ‘is geëindigd.’ Het ‘duel’ tussen ‘de geest van de ware republikeinse democratie en die van de caesaristische democratie’ was echter ‘onvermijdelijk’ geweest. Ook al was de onderliggende onvrede was volgens de krant nog aanwezig, wat een republikeinse concentratie noodzaakte, de publieke geest was eindelijk ontwaakt. *Le Temps* hamerde op praktische wetten die de situatie van arbeiders en boeren zouden verbeteren, alsook op steun voor de Wereldtentoonstelling.¹⁰² In mei herhaalde de krant dat het boulangisme was ingestort en bespote Boulangers vage politieke programma.¹⁰³ Het was overigens onvermijdelijk, schreef *Le Temps*, dat de Republiek niet alle gewekte hoop en verlangens kon bevredigen. De taak van regeringen was ‘om de toestand van de volksmassa’s waar mogelijk te verbeteren.’¹⁰⁴ Zonder respect voor de instituties was er echter geen republicanisme mogelijk.¹⁰⁵ De verkiezingen van 1889 zouden ‘moreel doorslaggevend’ zijn ‘voor de toekomst van de Republiek in ons land’.¹⁰⁶ Wederom bekritiseerde *Le Temps* de *radicaux*: zij hadden diverse regeringscrises veroorzaakt en zo de uitvoerende macht verzwakt en een vruchtbare politiek verhinderd; zij mikten op revolutie door een constitutionele herziening en een scheiding tussen kerk en staat voor te stellen.¹⁰⁷ De enige politiek die de instituties kon redden, was ‘een redelijke en haalbare politiek’ (‘la politique raisonnable et possible’). Kortom, de politiek die de *opportunistes* voorstonden.¹⁰⁸

Le Temps verweet de conservatieven schijnheiligheid; ze klaagden over het disfunctioneren van de parlementaire politiek dat ze zelf hadden veroorzaakt. Als kiezers verlicht waren, dan zouden ze de rechtse afgevaardigden aan de kant zetten.¹⁰⁹ Het was makkelijk om alles wat fout ging aan de Republiek te wijten, en zijn prestaties te vergeten; *Le Temps* noemde niet alleen de wederopstanding van het leger, maar ook de oprichting van

¹⁰² Vrije vertaling van: ‘(...) le carnaval politique qui a ému un instant la France a pris fin (...). (...) l’esprit de la véritable démocratie républicaine et celui de la démocratie césarienne (...). Ce duel était inévitable.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 april 1888; *Le Temps*, 30 april 1888.

¹⁰³ *Le Temps*, 15 mei 1888. Het noemde Boulanger echter nog steeds een bedreiging voor de Republiek. Het belangrijkste gevaar, specificeerde het op 30 mei, was Boulanger als de belichaming van orde en gezag: dát had volgens de krant lagere bourgeoisie en boeren aangetrokken in de deelverkiezingen.

¹⁰⁴ Vrije vertaling van: ‘(...) améliorer la condition des masses populaires dans la mesure du possible.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 mei 1888.

¹⁰⁵ *Le Temps*, 4 mei 1888.

¹⁰⁶ ‘Moralement décisive pour l’avenir de la République dans notre pays.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 mei 1888.

¹⁰⁷ Zie bijv. *Le Temps*, 9, 12, 15, 16 en 18 mei 1888.

¹⁰⁸ De krant steunde een voorstel dat inhield dat de *Chambre* drie sessies per week aan praktische discussies zou wijden. *Le Temps*, 18 mei 1888.

¹⁰⁹ *Le Temps*, 19 mei 1888. Op 27 mei herhaalde *Le Temps* dat de *radicaux*, of ze het zich nu realiseerden of niet, samenwerkten met reactionairen.

(openbare) scholen en communicatienetwerken, en ‘het implanteren van de zeden van de politieke vrijheid in een natie die ze nooit heeft bezeten’. Geen enkel type regering was zo geschikt als de Republiek om de morele en politieke opvoeding van de Fransen te versterken. ‘Men moet niet zeggen dat de Republiek slecht is. Wij zijn het die haar onwaardig kunnen worden, als we laten zien niet in staat te zijn om de sterke moraal en het bezonnen verstand te hebben die hij vereist.’¹¹⁰ Kennelijk had de krant niet al te veel vertrouwen in de toepassing van die bezonnen rede in de verkiezingen van 1889; het bleef Boulanger en het boulangisme aanvallen, en refereerde aan ‘het platvloerse proces opgetuigd tegen het parlementarisme in alle boulangistische kranten’ en herhaalde dat Boulangers gelijkstelling van het parlementarisme aan anarchie en onmacht Lodewijk Napoleons tirades echode; dat zijn project voor een nieuwe grondwet een kopie was van de napoleontische constitutie van 1852. Het was inmiddels juni, en *Le Temps* was lang niet meer zo zeker van de boulangistische nederlaag.¹¹¹

Het blad meende dat vooral de *Chambre* te lijden had gehad van de verlamming die de onenigheid tussen de partijen had gecreëerd. Dat kwam niet door het systeem. Er was geen revolutie nodig, maar bedachtzame verbetering van het parlementaire bestel.¹¹² Vergeleken met andere regimes was dat actiever op het gebied van politieke, sociale en economische hervormingen. Niet alle wetten waren misschien even goed, maar ze waren tenminste aangenomen. Het parlementaire bestel had bovendien sinds 1870 de orde gehandhaafd en vrijheden gegarandeerd; de economie weer op de rails gezet; publieke werken laten verrijzen; de kolonisatie gestalte gegeven; onderwijshervormingen ingesteld: het enige terechte verwijt aan democratische assemblees, schreef de krant, was overactiviteit. ‘Niet meer ijver of activiteit is nodig, maar meer discipline in het gedrag van beide Kamers en meer samenhang in hun deliberaties.’¹¹³ *Le Temps* bepleitte een pragmatische politiek van geleidelijke hervormingen, die het resultaat waren van de objectieve studie van kwesties.¹¹⁴

¹¹⁰ ‘Les mœurs de la liberté politique implantées dans une nation qui ne les avait jamais possédées (...). Il ne faut pas dire que la République est mauvaise. C’est nous qui pouvons devenir indignes d’elle en nous montrant incapables d’avoir les mœurs fortes et la raison rassise qu’elle réclame.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 mei 1888.

¹¹¹ ‘Le procès banal fait au parlementarisme dans tous les journaux boulangistes’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 6 juni 1888.

¹¹² *Le Temps*, 7 juni 1888. Voor identieke pleidooien voor kalmte en stabiliteit (en ook de noodzaak om voorturend verandering tegen te houden en in plaats daarvan de bestaande wetten op een behoorlijke manier toe te passen) zie *Le Temps* van 21 en 23 december 1888 en 29 januari 1889.

¹¹³ Vrije vertaling van: ‘Ce qu’il faut aux Chambres ce n’est ni plus de zèle ni plus d’activité, mais plus de discipline dans leur conduite et plus de suite dans leurs délibérations.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 9 juni 1888. Zie ook *Le Temps*, 14 juni 1888, waar het herhaalde dat de ongemakken van het parlementaire regime (of van de liberale Republiek) niet aan het systeem zelf lagen, maar aan de bestaande gewoontes. Vlg. *Le Temps*, 31 oktober en 2 december 1888, waarin de krant zich over het geweld, de woede en de intolerantie bij politieke

Zoals we zagen lag één van voornaamste kwaden van het boulangisme voor *Le Temps* in het voorstel voor een constitutionele herziening.¹¹⁵ Door de verschillende herzieningen die de leden van de boulangistische coalitie voor ogen hadden was het boulangisme op zijn minst incoherent, schreef de krant.¹¹⁶ De boulangisten waren echter niet de enigen die herziening verlangden. *Le Temps* ergerde zich in dit opzicht net zozeer aan de *radicaux*, die er hun eigen versie van koesterden en aldus het republikeinse verbond ondermijnden dat de fundering had gelegd voor de Republiek.¹¹⁷ Het probleem, meende de krant, was het ontbreken van een stabiele meerderheid: afschaffing van de Senaat of het presidentschap zou daar weinig aan veranderen.¹¹⁸ Volgens *Le Temps* verlangde de overgrote meerderheid van de Fransen een politiek zoals de *opportunistes* voorstonden.¹¹⁹ Revisionisten waren vijanden van de Republiek.¹²⁰ Denken dat het veranderen van de tekst van de grondwet een oplossing zou zijn voor de problemen waar Frankrijk mee kampte was als ‘de illusie van de patiënt die gelooft dat zijn koorts wordt veroorzaakt door het bed waarin hij ligt.’¹²¹ Dat bed was misschien niet in alle opzichten even ideaal, erkende *Le Temps*, maar de voordelen van vrijheid – een vrije pers, vrije politieke meningsuiting in het parlement, vrije verkiezingen – wogen zwaarder dan de ongemakken, en de tegenstanders van het parlementaire regime waren er op uit om het resultaat van de collectieve opinie te vervangen door arbitraire persoonlijke wil. ‘Weten ze waarom er, sinds achttien jaar, onder de liberale Republiek, geen complot, samenzwering of opstand is geweest; waarom met alle dagelijkse verbale agitatie en vrijheid van beweging, Parijs van alle Europese steden de kleinste kans had en nog altijd heeft om een gewelddadige revolutionaire beweging te beleven? Vergist u zich niet, het is de vrijheid die ons deze veiligheid verschaft. Gassen ontploffen alleen als ze worden samengeperst; in de frisse lucht zijn ze ongevaarlijk.’¹²²

reünies beklagde (31 oktober) en over de tendens van discussies in de *Chambre* om in persoonlijke en lasterlijke discussies te veranderen (2 december).

¹¹⁴ Zie o.a. *Le Temps* van 1 en 5 september 1888.

¹¹⁵ Zie bijv. *Le Temps*, 9 november 1888 en 10 februari 1889.

¹¹⁶ Over de fundamentele incoherentie van de boulangistische alliantie, zie bijv. *Le Temps*, 24 en 26 juni en 6 en 8 augustus 1888.

¹¹⁷ *Le Temps*, 13 juli 1888.

¹¹⁸ *Le Temps*, 28 juni 1888.

¹¹⁹ *Le Temps*, 14 juli 1888.

¹²⁰ *Le Temps*, 8 en 25 juni 1888.

¹²¹ ‘(...) l’illusion du malade qui croit que la fièvre lui vient du lit dans lequel il est couché.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 augustus 1888. Zie ook *Le Temps*, 30 januari 1892 (zelfde analogie, zelfde punt).

¹²² Vrije vertaling van: ‘Sait-on pourquoi depuis dix-huit ans, sous cette République libérale, il n’y a eu ni complot, ni conspiration, ni émeute; pourquoi avec ses agitations quotidiennes de paroles et sa liberté de mouvements, Paris a été et est encore de toutes les villes d’Europe celle où un mouvement révolutionnaire violent ait le moins de chance de se produire? N’en doutez pas; c’est la liberté qui nous fait cette sécurité. Les gaz n’éclatent que comprimés; à air libre, ils sont inoffensifs.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 14 juni 1888.

De *Chambre* had volgens *Le Temps* niet aan de verwachtingen voldaan en had het volk de eindeloze overheids crises moeten besparen, maar ‘het parlementarisme stelt het land tenminste in staat om zijn eigen zaken te regelen, en als zijn afgevaardigden niet bevallen, hen naar believen te wisselen.’¹²³ Verkiezingen waren de enige manier voor de Republiek om uit de problemen te komen; aan republikeinen om daarbij een nieuwe, verbeterde versie van zichzelf te presenteren. Succes hing volgens *Le Temps* echter af van de vervanging van het systeem van departementale kieslijsten door het stemmen per kiesdistrict (*scrutin d’arrondissement*).¹²⁴ Volgens de krant was er sprake van een ‘soort misverstand’ (‘une sorte de malentendu’) tussen kiezers en de Republiek en vormden de verkiezingen de gelegenheid om dat op te helderen. ‘Men moet kiezers aan het verstand brengen dat de Republiek niet is te vereenzelvigen met de fouten van sommige of zelfs alle republikeinen; dat hij de enige effectieve garantie is voor onze vrijheden; dat het boulangisme op een vreselijke ambivalentie berust en tot dictatuur en oorlog leidt (...). Hoe de geesten stukje voor stukje te overtuigen, als niet door de informele en directe dialoog die het districtenstelsel mogelijk maakt en het lijstensysteem verhindert?’¹²⁵

De situatie was ernstig, meende *Le Temps*, maar de Republiek had de problemen aan zichzelf te wijten.¹²⁶ Het boulangisme was niet zozeer de partij van Boulanger, als wel een geestesgesteldheid. Als belangrijkste oorzaken het noemde de instabiliteit van regeringen; de republikeinse verdeeldheid; het vooruitzicht van nieuwe belastingen, die weer het resultaat waren van fragiele begrotingen; parlementaire debatten die in persoonlijke discussies en uitwisselingen van beledigingen veranderden, en het ‘fnuikende overwicht’ (‘prépondérance néfaste’) van benepen politici dankzij het lijstensysteem.¹²⁷ Het enige principe van het boulangisme, schreef het enkele maanden eerder, vormde Boulanger.¹²⁸ Het vergeleek hem met een koorddanser op een koord dat boven alle anti-republikeinse partijen was gespannen.¹²⁹ *Le Temps* beschouwde hem als een instrument van reactionairen en geloofde

¹²³ Vrije vertaling van: ‘Le parlementarisme du moins permet au pays de diriger ses affaires, et si ses mandataires ne lui conviennent pas, de les changer à sa guise.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 december 1888.

¹²⁴ *Le Temps* 21 December 1888. Voor pleidooien voor de herinvoering van het districtenstelsel of *scrutin d’arrondissement*, zie *Le Temps*, 29 januari en 10 februari 1889.

¹²⁵ Vrije vertaling van: ‘Il faut faire comprendre au suffrage universel que la République n’est pas solidaire des fautes de certains républicains, sinon de tous; il faut lui faire comprendre qu’elle est la seule garantie efficace de nos libertés; il faut lui faire comprendre que le boulangisme repose sur une effroyable équivoque, qu’il mène à la dictature et à la guerre (...). Comment (...) convaincre peu à peu les esprits, sinon en engageant avec eux cette sorte d’entretien familier et direct que le scrutin d’arrondissement permet et qu’interdit le scrutin de liste?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 februari 1889.

¹²⁶ *Le Temps*, 9 augustus 1888. In dezelfde zin zie *Le Temps*, 2 december 1888.

¹²⁷ *Le Temps*, 2 december 1888.

¹²⁸ *Le Temps*, 14 juli 1888.

¹²⁹ *Le Temps*, 4 december 1888.

niets van het door Boulanger beleden republicanisme: ‘het is duidelijk te zien dat hij geen andere Republiek wil dan die waarvan hij de dictator zal zijn en waar elke parlementaire controle zal worden afgeschaft.’¹³⁰ Hij was een bedreiging voor de instituties.¹³¹ Maar eerder dan als een gevaar werd hij door velen als een probleemoplosser gezien: ‘in het politieke carnaval waarvan we getuige zijn zien helaas nog meer mensen de politieman dan de demagoog (...).’¹³² Een opmerkelijke uitspraak, immers een maand eerder nog had de krant geschreven dat ‘uiteindelijk, in Frankrijk, er een onverschrokken, vruchtbare, wijze democratie overblijft (...). Er blijft een natie over die echt patriottisme kan onderscheiden van de parodie die het krijgt voorgeschoteld.’¹³³ Men zou Boulanger hoe dan ook ‘niet verslaan door de malaise en politieke problemen te verergeren, door gevestigde belangen te verontrusten of door maatschappelijke en religieuze passies aan te wakkeren (...). De Republiek zal verzoenend zijn, of niet.’¹³⁴

De grondwet moest worden verdedigd, de kiezers duidelijk gemaakt dat de Senaat een waarborg voor vrijheid was.¹³⁵ De Fransen, schreef *Le Temps*, ‘in plaats van over herziening te praten, dat wil zeggen moeilijkheden, wanorde en het veranderen van instituties, praten over stabiliteit, maatschappelijke vrede, nuttige en vruchtbare arbeid. Dat is het ware sentiment van het land.’¹³⁶ Het algemeen kiesrecht vormde de basis van republikeinse instituties, maar was niet zonder gebreken. Juist omdat het voor onaangename verrassingen kon zorgen moest men het niet ‘vergiftigen met het sentiment van zijn eigen onfeilbaarheid en zijn almacht verder vergroten’.¹³⁷ Daarom was de Senaat zo waardevol: als enige beschermde die het algemeen kiesrecht tegen zichzelf.¹³⁸ Ook het presidentschap was waardevol: ‘het is

¹³⁰ ‘(...) on voit très bien qu’il ne comprend d’autre République que celle dont il sera le dictateur et d’où tout contrôle parlementaire sera banni.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 augustus 1888.

¹³¹ *Le Temps*, 21 en 25 augustus 1888.

¹³² ‘Dans le carnaval politique auquel nous venons d’assister, il y a plus de gens encore qui voient le gendarme que le démagogue (...).’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 22 augustus 1888.

¹³³ Vrije vertaling van: ‘Car il reste en définitive, dans ce pays, une démocratie vaillante, laborieuse et sage. (...) Il reste une nation qui sait en quoi consiste le vrai patriotisme et qui ne le confondra jamais avec la parodie qu’on en colporte (...).’ Geciteerd uit: *Le Temps* 14 juli 1888.

¹³⁴ Vrije vertaling van: ‘On ne le vaincra pas en augmentant le malaise et le trouble politique, en inquiétant les intérêts ou en ravivant les passions civiles et religieuses. (...) La République (...) sera conciliante ou (...) ne sera pas.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 22 augustus 1888. Voor de politiek van verzoening zie ook *Le Temps*, 15 september en 30 december 1888 en 29 januari 1889.

¹³⁵ *Le Temps*, 5 oktober 1888.

¹³⁶ Vrije vertaling van: ‘Au lieu de parler revision, c’est-à-dire trouble, désordre, bouleversement des institutions, ils parlent stabilité, paix publique, labeur utile et fécond. Le vrai sentiment du pays, le voilà.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 9 oktober 1888. Zie ook *Le Temps*, 23 december 1888.

¹³⁷ ‘D’enivrer le suffrage universel du sentiment de son infaillibilité et d’accroître encore son omnipotence.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 18 oktober 1888.

¹³⁸ *Le Temps*, 18 oktober 1888.

goed dat in deze tijd van frequente, plotselinge en soms zo weinig uitgelegde crises het land weet en voelt dat er iets is wat blijft bestaan, terwijl alles omver lijkt te worden geworpen.¹³⁹

Niet constitutionele, maar morele hervorming was volgens *Le Temps* vereist. De afwezigheid van publiek fatsoen en een goed gemeenschapsgevoel of publieke geest waren het probleem.¹⁴⁰ De krant riep op tot republikeinse eenheid en een collectieve inspanning voor Frankrijk, zoals na de oorlog van 1870: belangen en hartstochten voerden nu de boventoon.¹⁴¹ ‘Het land wil slechts goed geregeerd worden.’¹⁴² Constitutionele herziening beschouwde *Le Temps* een manier voor het volk om zijn onvrede te uiten en om de disfunctionele republikeinse instituties en ook het personeel daarvan te veroordelen.¹⁴³ Het voorstellen van herziening in de *Chambre* zou de zinloze discussies en verdeeldheid weer terugbrengen.¹⁴⁴ Kortom de *radicaux* hoefden het niet te proberen. Ideologische kwesties moesten juist aan de kant worden geschoven, en grote hervormingen niet geïnitieerd: de focus moest op wat *Le Temps* als neutrale kwesties beschouwde, zoals economische wetgeving. Of, zoals het enkele maanden eerder al schreef: ‘Waar men in elk geval vanaf moet zijn specifieke, partijpolitieke ideeën, partijdige politieke of sociale theorieën en alle vermeende hervormingen die republikeinen verdelen.’¹⁴⁵

Het was een ‘donker en beslissend uur’ voor de Republiek, meende de krant. *Le Temps* signaleerde een diepe maatschappelijke verdeeldheid en vijandigheid. Burgers verlangden een ‘patriottische wapenstilstand middels een Republiek die niet de gedaante aanneemt van de tirannie van één partij, maar als de gemeenschappelijke wet waarvan alle goede burgers profiteren en die ze moeten verdedigen.’¹⁴⁶ De krant verweet de conservatieven in dit verband

¹³⁹ Vrije vertaling van: ‘Il est bon que le pays sache et sente, par ce temps de crises si fréquentes, si soudaines, parfois si peu expliquées, qu’il y a quelque chose qui subsiste, alors que tout paraît renversé.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 juli 1888.

¹⁴⁰ *Le Temps*, 30 november 1888. Zie ook *Le Temps*, 18 februari 1889, waarin de krant stelde dat het echte kwaad onjuiste ideeën waren en slechte politieke gewoonten. Politieke verslaggevers droegen daar in negatieve zin aan bij. Op 27 en 28 februari 1889 refereerde het blad behalve aan een politieke ook aan een morele crisis.

¹⁴¹ *Le Temps*, 30 november 1888. Vgl. *Le Temps*, 18 juni, 11 juli, 15 september, 14 november 1888 en ook 11 januari 1889.

¹⁴² Vrije vertaling van: ‘(...) le pays (...), il lui suffit d’être bien gouverné.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 december 1888. Vgl. *Le Temps*, 23 december 1888, waar het schreef dat ‘de massa’s een regering willen’ (‘les masses veulent un gouvernement’).

¹⁴³ Zie bijv. *Le Temps*, 6 en 8 januari 1889.

¹⁴⁴ *Le Temps*, 10 januari 1889.

¹⁴⁵ Vrije vertaling van: ‘(...) Ce qu’il faut écarter à tout prix, ce sont les idées particulières d’un parti, les théories politiques ou sociales d’une école, toutes les prétendues réformes qui divisent les républicains (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 september 1888. NB. Voor *Le Temps* betekende e.e.a.: geen discussies over herziening of een scheiding tussen kerk en staat, geen administratieve autonomie voor Parijs en geen progressieve winstbelasting. Zie *Le Temps*, 23 september 1888.

¹⁴⁶ ‘Une heure obscure et critique (...) la trêve du patriotisme par une République apparaissant non pas comme la tyrannie d’un parti, mais comme le droit commun dont profitent et que doivent défendre tous les bons citoyens.’

dat zij de Republiek de schuld gaven van de problemen die ze zelf veroorzaakten.¹⁴⁷ De Republiek, herhaalde *Le Temps*, was in gevaar. ‘Het gevaar is nog groter doordat het niet van boven komt, maar van onderop; (...) van het algemeen kiesrecht, dat walgt en ongerust is. Weet men welke vraag de massa zich in Frankrijk stelt? Het is deze: kan de Republiek ons een regering geven, kan hij de fundamentele en vitale landsbelangen waarborgen?’¹⁴⁸ Republikeinen moesten stoppen met elkaar te benadelen of belasteren in de pers of in het parlement. Dit was een republikeinse plicht.¹⁴⁹ Tegelijkertijd beschuldigde *Le Temps* sommige *radicaux* van het heulen met de vijanden van de Republiek. Het leek bijna alsof de Fransen niet in staat waren hun vrijheid te handhaven en welhaast in de handen van een usurpator móesten vallen, klaagde de krant.¹⁵⁰ Het waarschuwde voor het gevaar dat afgevaardigden de parlementaire Republiek door hun woorden of gedrag zouden delegitimeren.¹⁵¹ De *Chambre* had bovendien al de reputatie veel tijd te hebben verspild aan zinloze agitatie en manifestaties.¹⁵² De talloze incidenten en schandalen raakten echter niet alleen de huidige Kamer, maar tastten de wortels aan van parlementaire instituties als zodanig; hoog tijd dat de *Chambre* harder en effectiever ging werken.¹⁵³ *Le Temps* riep op tot een gecoördineerde strategie van republikeinse kranten, en een actieve verdediging van de Republiek door afgevaardigden en senatoren in hun ‘eigen’ departementen.¹⁵⁴

Sommige republikeinen, schreef *Le Temps* in een nauwelijks verhulde toespeling op de *radicaux*, hadden door de regerende republikeinen aan te vallen het anti-republikeinse sentiment gevoed.¹⁵⁵ Het adviseerde de *radicaux* om eens wat gewetensonderzoek te doen. ‘De zeden van de republikeinse partij zijn aan ingrijpende hervorming toe. Het is vaak gezegd dat ze alleen door haar eigen fouten ten onder zal gaan (...) en elk incident, of het nu in de Kamer plaatsvindt of in het land, lijkt deze voorspelling te bevestigen (...). Men moet zich niet

Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 augustus 1888. Nb. Met de wapenstilstand bedoelde *Le Temps* vooral: tussen republikeinen onderling.

¹⁴⁷ *Le Temps*, 26 augustus 1888.

¹⁴⁸ Vrije vertaling van: ‘Le péril est même d’autant plus redoutable qu’il ne vient pas d’en haut, mais d’en bas; (...) du suffrage universel dégoûté et inquiet. Sait-on quelle est la question que se posent, en France, les masses profondes? C’est celle-ci: la République peut-elle nous donner un gouvernement, peut-elle garantir les intérêts primordiaux et vitaux du pays?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 september 1888. Zie ook *Le Temps*, 19 oktober en 23 december 1888.

¹⁴⁹ *Le Temps*, 30 september 1888.

¹⁵⁰ *Le Temps*, 16 oktober 1888. Zie ook *Le Temps*, 11 en 12 november.

¹⁵¹ Zie bijv. *Le Temps*, 16 oktober 1888. Zie ook *Le Temps*, 16 en 17 november 1888, waarin de krant klaagde over wat het beschouwde als een vreselijke Kamersessie.

¹⁵² *Le Temps*, 19 oktober 1888.

¹⁵³ *Le Temps*, 28 november 1888. Voor een stevige kritiek op de Kamerdebatten zie ook *Le Temps*, 2 december 1888.

¹⁵⁴ *Le Temps*, 4 november 1888.

¹⁵⁵ *Le Temps*, 17 november 1888. Zie ook *Le Temps*, 20 december 1888, waarin de krant een stijging van het aantal gevallen van belediging en smaad in de pers constateerde.

vergissen: het is het liberale regime, het is de Republiek, het zijn de parlementaire instituties die alle klappen vangen die de blinde republikeinen elkaar toedienen.¹⁵⁶ Tot die blinde republikeinen rekende *Le Temps* in ieder geval Numa Gilly, de afgevaardigde en burgemeester van Nîmes die diverse van zijn republikeinse collega's in de *Chambre* van corruptie beschuldigde.¹⁵⁷ 'Als het volk alle achting voor het liberale regime heeft verloren, dan zal het zich resoluut wenden tot de partij die belooft het van al deze schandalen te bevrijden. Aldus zal men het schandaal onderdrukken, en tegelijkertijd de discussie. Gisteren merkte een rechtse afgevaardigde op dat gelijksoortige schandalen onder despotische regeringen niet voorkwamen. We geloven het gemakkelijk; er zijn onder dit soort (...) regimes kranten om ze aan het licht te brengen, noch tribunalen om er recht over te spreken. De stilte wekt de schijn van orde.'¹⁵⁸ Corruptieschandalen en processen als dat van Numa Gilly en ook grotere waren volgens *Le Temps* van alle tijden; republikeinse instituties hadden echter ook te maken met een nieuwe bedreiging: de verregaande persvrijheid en vrijheid van meningsuiting, 'waardoor de kleinste dingen, en helemaal de dingen die van enig belang zijn, onmiddellijk om het hardst worden versterkt en verdraaid. Niet minder nieuw is om te zien dat republikeinen het voortouw nemen in deze campagnes van laster en belediging waarvan de Republiek het eerste slachtoffer is.'¹⁵⁹ 'Het electoraat zou buitengewoon kalm, energiek en verlicht moeten zijn om zich niet door dit spektakel te laten imponeren.'¹⁶⁰ Maar ook afgevaardigden moesten zich inspannen. Zij waren immers 'verantwoordelijk voor de eer van het land en daarom voor zijn kracht'; ze moesten bedachtzamer zijn en zich waardiger

¹⁵⁶ Vrije vertaling van: 'Il y a (...) une grande réforme à faire dans les mœurs politiques du parti républicain. On a souvent dit qu'il ne périrait que de ses propres fautes (...), chaque incident qui survient soit dans la Chambre, soit dans le pays, est de nature à confirmer cet oracle (...). Il ne faut pas qu'on se le dissimule, c'est le régime libéral, c'est la République, ce sont les institutions parlementaires qui reçoivent tous ces coups que les républicains aveugles se portent les uns aux autres.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 november 1888. Voor een ander pleidooi voor morele verandering, zie *Le Temps*, 30 november 1888.

¹⁵⁷ Numa Gilly beschuldigde de meerderheid van de budget commissie van de Kamer van corruptie, door te zeggen dat er onder de zesendertig leden tenminste twintig Wilsons waren; een beschuldiging die hem uiteindelijk een gevangenisstraf van enkele maanden opleverde. Eén van de politici die een rechtszaak tegen Numa Gilly aanspande wegens laster was de voormalige minister van Publieke Werken Charles Bâihaut, die in het Panamaproces van 1893 tot een gevangenisstraf zou worden veroordeeld voor... corruptie.

¹⁵⁸ Vrije vertaling van: 'il se tournera violemment du côté d'où on lui promet de le débarrasser de tous ces scandales. Alors on supprimera le scandale, en supprimant la discussion. Hier un député de la droite faisait en effet remarquer qu'il n'y avait point de scandales pareils sous les gouvernements despotiques. Nous le croyons sans peine; il n'y a, sous ces régimes (...) ni journaux pour les soulever, ni tribunaux pour les juger. Le silence fait croire au bon ordre (...)'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 november 1888.

¹⁵⁹ Vrije vertaling van: (...) 'l'absolue et illimitée liberté de la presse et de la parole, qui fait que les moindres choses, et à plus forte raison celles qui ont quelque importance, sont immédiatement amplifiées et dénaturées à l'envi (...). Ce qui n'est pas moins nouveau, c'est de voir les républicains prendre l'initiative de ces campagnes de diffamation et d'outrages dont la République est la première victime.'

¹⁶⁰ Vrije vertaling van: '(...) il faudrait que le suffrage universel fût singulièrement calme, énergique et éclairé pour ne pas se laisser impressionner par ce spectacle.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 november 1888.

gedragen.¹⁶¹ Maar ‘de massa’ (‘les masses’) had niet alleen genoeg van de crises; ze had volgens *Le Temps* ook genoeg van de politiek van de *radicaux*. Het ‘denkende deel van de bevolking’ (‘esprits qui réfléchissent’) zag hoe dan ook in dat de vrijheid ernstig werd bedreigd.¹⁶²

Was *Le Temps* soms stellig met betrekking tot wat de massa zou verlangen, bij andere gelegenheden was die zekerheid ver te zoeken en leek de krant eerder pessimistisch over de kenbaarheid van de wil van het volk. Eén ding stond vast: de *radicaux* waren van die wil de meest luidruchtige en arrogante interpreten, maar er was geen partij die minder kaas had gegeten van de massapsychologie. ‘Deze moeilijkheid om door te dringen tot de geesten van boeren en arbeiders in de provincie is vandaag de dag groter dan zij ooit was’, meende *Le Temps* in een onthullend commentaar. ‘Is niet het eerste kenmerk van de huidige situatie de mate van scheiding die zich heeft voltrokken en het vijandige wantrouwen dat is ontstaan tussen het volk en de politieke klasse? Tussen die twee is de communicatie onderbroken (...); men begrijpt elkaar niet meer (...). Waar wij de taal van het volk door reflectie en analyse nog enigszins begrijpen, begrijpt het volk de onze volstrekt niet. Men sprak over het verspreiden in alle Franse gemeentes van de bewonderenswaardige toespraak die de heer Challemel-Lacour onlangs hield in de Senaat. Dat was verloren moeite geweest. De boeren zouden er niets van begrepen hebben (...). Het is niet alleen ongelijkheid van cultuur, het is, herhalen we, wantrouwen en vijandigheid (...). Waarom hebben de afgevaardigden dit vertrouwen van eenvoudige kiezers verloren? Allereerst, omdat ze hun te veel mooie beloftes hebben gedaan die ze niet hebben gehouden; vervolgens, omdat het volk de successievelijke val van kabinetten en de machtscompetities uit persoonlijke begeerte niet begrijpt en nooit zal begrijpen; tenslotte, omdat sinds zes of zeven jaar de kleine compromisloze kranten die een stuiver kosten en van niets anders leven dan belediging, laster en verklikken bijna overal op het platteland zijn doorgedrongen. Een boer begrijpt niets van politieke theorieën, herziening of de constitutionele wetten; maar als iemand hem zegt dat alle afgevaardigden dieven zijn, dan begrijpt hij het feilloos en kost het hem weinig moeite het te geloven.’¹⁶³ *Le Temps* drong

¹⁶¹ ‘Responsables de l’honneur du pays et par conséquent de sa force’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 december 1888.

¹⁶² *Le Temps*, 23 december 1888.

¹⁶³ *Le Temps*, 1 januari 1889. ‘Cette difficulté de pénétrer dans l’intimité de l’âme des paysans et des ouvriers de province est plus grande aujourd’hui qu’elle n’a peut-être jamais été. Le premier trait caractéristique de la situation présente n’est-il pas précisément l’espèce de séparation qui s’est faite et de méfiance hostile qui s’est établie entre le peuple et la classe qui s’occupe de politique? (...) entre le premier et la seconde les communications sont rompues; (...) On ne se comprend plus (...). Si nous entendons un peu celle du peuple avec un effort de réflexion et d’analyse, le peuple n’entend pas du tout la nôtre. On parlait d’afficher dans toutes les communes de France l’admirable discours que M. Challemel-Lacour a prononcé l’autre jour au Sénat. C’eût été

erop aan dat republikeinse leiders naar de provincies afreisden en een dialoog aangingen ‘met deze massa van kiezers die zich niet met politiek bezighouden, maar zonder wier steun niets effectiefs tot stand kan worden gebracht, niets substantieels kan blijven bestaan.’¹⁶⁴

Met de verkiezingen in het departement Seine in het verschiep richtte *Le Temps* de pijlen steeds meer op Boulanger en het boulangisme.¹⁶⁵ Boulangers verkiezing zou alle moeilijkheden verergeren en zowel de Republiek als Frankrijk ruïneren.¹⁶⁶ Zijn nederlaag zou daarentegen niet het einde betekenen van boulangisme; ook dan zouden er nog steeds ontevredenheid en bezorgdheid bestaan.¹⁶⁷ De problemen waren volgens de krant velerlei, te beginnen met de bende die de republikeinse partij ervan had gemaakt; de voortdurende verdeeldheid; de voor Frankrijk contra-intuïtieve evolutie naar het *radicalisme* en de verzwakking van het maatschappelijke besef: daar lagen de oorzaken van de populariteit van de boulangistische beweging.¹⁶⁸ Wat de *radicaux* betreft: door hun kortzichtige politiek schaadden zij de Republiek, die volgens *Le Temps* steeds meer een kwestie werd van partijpolitiek in plaats van een gedeeld nationaal goed of belang.¹⁶⁹

Het land, schreef *Le Temps* na Boulangers overwinning in de Seine, ‘is ziek, door onze schuld’, maar het stelde ook dat de uitslag in Parijs geen stem tegen de Republiek was of zelfs niet tegen het parlementaire bewind, maar tegen de ‘incompetente en onmachtige’ *Chambre*.¹⁷⁰ Maar het falen van de Kamer kwam voort uit de verdeeldheid in het land. ‘Hoe kan uit een verdeelde natie een verenigde vertegenwoordiging worden geboren?’, vroeg de krant zich af.¹⁷¹ Volgens *Le Temps* moest in ieder geval de kieswet per direct worden

peine perdue. Les paysans n’y auraient rien compris (...). Ce n’est pas seulement inégalité de culture, c’est, nous le répétons, défiance et hostilité (...). Pourquoi les députés ont-ils perdu cette confiance des petits électeurs? D’abord, parce qu’ils leur ont fait trop de belles promesses qu’ils n’ont pas tenues; ensuite, parce que le peuple ne s’explique et ne s’expliquera jamais la chute répétée des ministères et des compétitions du pouvoir que par l’âpreté des ambitions personnelles; enfin, parce que, depuis six ou sept ans, le petit journal intransigeant à un sou, qui ne vit que par l’injure, la calomnie et la dénonciation, a pénétré presque partout dans les campagnes. Le paysan ne comprend rien aux théories politiques, à la révision, aux lois constitutionnelles; mais quand on lui dit que tous les députés sont des voleurs, il comprend très bien et il n’est pas éloigné de le croire.’

¹⁶⁴ ‘(...) cette masse d’électeurs qui ne s’occupent pas de politique, mais sans le concours desquels rien d’efficace ne peut se faire, rien de solide ne peut durer.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1889.

¹⁶⁵ Zie bijv. *Le Temps* van 8, 13, 16, 17, 18, 19, 20 en 25 januari 1889.

¹⁶⁶ *Le Temps*, 27 januari 1889. De politiek van de *radicaux* zou evenzeer ruïneren, stelde *Le Temps* op 15 februari.

¹⁶⁷ *Le Temps*, 28 januari 1889.

¹⁶⁸ *Le Temps*, 3 februari 1889.

¹⁶⁹ *Le Temps*, 11 januari 1889. In dezelfde zin *Le Temps*, 18 februari 1889. NB. Enkele maanden hiervoor noemde *Le Temps* de *radicaux* zelfs een gevaar voor de vrijheid. Zie *Le Temps*, 5 oktober 1888. Vgl. *Le Temps*, 13 oktober 1889.

¹⁷⁰ ‘Il est malade – par notre faute (...) une Chambre incapable et impuissante (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1888.

¹⁷¹ ‘Comment une nation divisée pourrait-elle donner naissance à une représentation unie?’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1888.

gewijzigd en het stemmen per district opnieuw ingevoerd, zodat alle inspanningen eindelijk op de begroting en de Wereldtentoonstelling konden worden gericht. Er was een gematigde, verzoenende politiek nodig, in de stijl van Adolphe Thiers.¹⁷² Uitgevoerd bovendien door republikeinen die niet waren verpest door de partijpolitieke geest en die in staat waren om financiële, economische en juridische discussies tot een goed einde te brengen, de Wereldtentoonstelling te managen en de weg te wijzen naar de volgende verkiezingen. Dit alles zou volgens *Le Temps* volstaan om het verloren electorale terrein terug te winnen.¹⁷³ De politiek van de *radicaux* daarentegen had Frankrijk veel gekost en was bankroet.¹⁷⁴ Voor de gematigden was handelen nu ‘een kwestie van leven en dood’.¹⁷⁵ Zelf beweerde *Le Temps* onpartijdig te zijn. Het had, zo schreef het, niet de belangen van de *opportunistes* in gedachten wanneer het over politiek schreef. Het vroeg zich naar eigen zeggen slechts af welke politiek in staat was om de steun van een specifiek deel van het electoraat voor de republikeinse instituties te herwinnen: ‘alle kiezers zonder hartstocht en zonder vooroordeel, die de immense meerderheid van het electoraat vormen en die, na het lange tijd met hun stem te hebben gesteund, het huidige regime lijken te hebben verlaten bij de verkiezingen van 1885, en nog meer sinds de boulangistische campagne is begonnen.’¹⁷⁶

De tijd van ambitieuze politieke programma’s was voorbij, verklaarde *Le Temps* begin maart 1889. Gematigde republikeinen dienden zich te concentreren op ‘de verdediging van de constitutie, het bouwen van een stabiele regering en het bewaren van de burgerlijke vrijheden: hier is wat nauwkeurig is en concreet, en wat ongetwijfeld gehoor geeft aan de wensen van de overweldigende meerderheid van het Franse volk.’¹⁷⁷ Republikeinen dienden hun tegenstanders bovendien te beletten om tumult en schandaal uit te buiten.¹⁷⁸ *Le Temps* riep om een beperkt, concreet programma.¹⁷⁹ De regering moest de vrijheden verdedigen, anarchie voorkomen en regeren. Daarnaast was er een ‘republikeinse propaganda’ nodig, gericht op

¹⁷² *Le Temps*, 29 januari 1889. Over de noodzaak van herinvoering van het stemmen per kiesdistrict, zie ook *Le Temps*, 11 en 16 februari 1889.

¹⁷³ *Le Temps* of 16 and, in the same sense, 17 februari 1889.

¹⁷⁴ *Le Temps*, 29 en 30 januari 1889.

¹⁷⁵ ‘Une question de vie ou de mort’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 februari 1889. Voor een zelfde soort boodschap, zie ook *Le Temps*, 26 februari 1889.

¹⁷⁶ Vrije vertaling van: ‘(...) tous ces électeurs sans passion et sans idée preconçue, qui forme l’immense majorité du corps électoral et qui, après avoir longtemps soutenu de leur vote le régime actuel, ont paru l’abandonner aux élections du 1885 et plus encore depuis qu’a commencé la campagne boulangiste.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 2 februari 1889.

¹⁷⁷ Vrije vertaling van: ‘La défense de la Constitution, la stabilité gouvernementale, le maintien de toutes les libertés (...). Voilà qui est précis, positif, et qui répond, n’en doutez pas, au sentiment de l’immense majorité des Français.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 maart 1889. Zie ook *Le Temps*, 29 maart 1889.

¹⁷⁸ *Le Temps*, 4 maart 1889.

¹⁷⁹ Zie o.a. *Le Temps*, 11 maart 1889.

‘eerlijke mensen zonder hartstocht’, oftewel ‘alle vreedzame burgers.’ Maar de weg naar de morele eenheid van het land, meende de krant, liep via een republikeinse verzoening.¹⁸⁰ Deze oproep gold echter niet voor Paul Déroulède en zijn boulangistische Patriottenliga: *Le Temps* steunde de harde regeringsaanpak, te weten ontbinding en strafrechtelijke vervolging van enkele leiders onder wie Déroulède zelf.¹⁸¹

Uiteindelijk was volgens *Le Temps* de belangrijkste en ook ‘onoverkomelijke’ (‘insurmontable’) oorzaak van politieke instabiliteit een positieve: ‘de steeds vollediger triomf van de democratie’.¹⁸² De democratie was echter nog fragiel en makkelijk te bekritisieren, net als het algemeen kiesrecht. Die kritiek was volgens *Le Temps* destructief. ‘Hoe diepgaander en radicaler de analyse van de oorzaken van onze fouten of onze onmacht, hoe meer zij demoraliseert, omdat zij de neiging heeft ons op te zadelen met een ondraaglijke fataliteit.’¹⁸³ Democratie en algemeen kiesrecht waren levensfeiten.¹⁸⁴ Het was bovendien onvermijdelijk dat die democratie een representatief systeem was met algemene verkiezingen waarbij vertegenwoordigers werden gekozen die voor en onder de periodieke controle van het volk regeerden.¹⁸⁵ Maar democratie had een aristocratie nodig. Niet van geld of geboorte, maar van bekwaamheid.¹⁸⁶ Het gevaar was caesarisme. Frankrijk moest af van ‘het bijgelovige idee dat het een redder nodig heeft’.¹⁸⁷ Immers, ofwel ‘redders redden niets en worden zelf meegesleept door de democratie’, of het middel was erger dan de kwaal en ‘ze redden alleen iets door alle vrijheden te vertrappen en het despotisme te vestigen.’¹⁸⁸

Volgens *Le Temps* paste de bestaande constitutie perfect bij het Franse politieke temperament, wat wel bleek uit de praktische ervaring.¹⁸⁹ Met de publieke moraliteit ging het daarentegen volgens de krant bergafwaarts. Te vaak werden ambtenaren belasterd en beledigd. Het gebeurde zoveel dat men er in Parijs de schouders over leek op te halen dat

¹⁸⁰ Vrije vertaling van: ‘(...) propagande républicaine auprès des honnêtes gens sans passion, auprès de tous les citoyens paisibles (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 maart 1889.

¹⁸¹ *Le Temps*, 13, 14 en 15 maart 1889.

¹⁸² ‘Le triomphe de plus en plus complet de la démocratie’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 maart 1889.

¹⁸³ Vrije vertaling van: ‘Plus l’analyse des causes de nos fautes ou de notre impuissance est pénétrante et radicale, plus aussi elle est décourageante, puisqu’elle a l’air de nous accabler sous le poids d’une insurmontable fatalité.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 maart 1889.

¹⁸⁴ *Le Temps*, 19 maart 1889. It described universal suffrage as ‘this national will upon which everything rests’ (‘cette volonté nationale sur laquelle tout repose’). Zie *Le Temps*, 30 januari 1892.

¹⁸⁵ *Le Temps*, 16 april 1889. Zie ook 18 april 1889, waarin de krant directe democratie besprak (en afwees).

¹⁸⁶ *Le Temps*, 19 maart 1889.

¹⁸⁷ ‘Cette idée superstitieuse que la France a besoin d’un sauveur’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 maart 1889. Zie ook *Le Temps*, 20 maart 1889. Redders brengen hevige crises mee, aldus de krant.

¹⁸⁸ Vrije vertaling van: ‘Ou les sauveurs ne sauvent rien et sont emportés eux-mêmes par la démocratie, ou ils ne sauvent quelque chose qu’en confisquant toutes les libertés et en établissant le despotisme (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 maart 1889.

¹⁸⁹ *Le Temps*, 25 maart 1889.

ambt dragers om het enkele feit dat ze een ambt bekleedden in sommige kranten werden beschimpt.¹⁹⁰ ‘De pers is niet alleen niet machteloos, men vraagt zich af of er een andere macht is die haar kan weerstaan: zij heeft mannen en regeringen kapotgemaakt. Nu is zij op weg om een regime te vernietigen.’¹⁹¹ Volgens *Le Temps* was de pers te vrij. Actie was nodig tegen de alomtegenwoordigheid van smaad, laster en belediging. Immers, als een regime het leven, de eigendom en de eer van zijn burgers niet goed beschermde, dan zou het volk om een autoritaire regering roepen, die precies uit dat deel van de maatschappij zou voortkomen dat verantwoordelijk was voor het grootste deel van het excès.¹⁹² Met haar oppervlakkigheid en verdeeldheid gaf de *Chambre* telkens weer het verkeerde voorbeeld, meende *Le Temps*, dat haar aanraadde om over de begroting te stemmen en daarna wat eerder met vakantie te gaan.¹⁹³

Zelfs na Boulangers vlucht vroeg *Le Temps* zich af of de Kamer wel in staat was om zitting te houden zonder een crisis te veroorzaken.¹⁹⁴ Het hekelde de ‘ellendige ruzies waarvan onze huidige parlementariërs ons de trieste aanblik hebben geboden’.¹⁹⁵ Maar zoals het volk de schuld gaf aan de *Chambre*, stelde de krant, zo kon de Kamer de bal terugkaatsen naar het volk: het electoraat was immers niet in staat of onwillig geweest om goed te reflecteren op zijn eigen meningen en was om die reden verantwoordelijk voor de gefragmenteerde nationale vertegenwoordiging die weer in de weg stond aan regering met een solide meerderheid.¹⁹⁶ Nu was de Kamer speelbal van het ‘treurige regime van coalities’.¹⁹⁷ Het land, schreef *Le Temps*, verlangde dat de *Chambre* zo min mogelijk zitting hield.¹⁹⁸ Frankrijk had vrede nodig, stabiliteit, veiligheid, gematigde regering en een einde aan de politieke geschillen.¹⁹⁹ Ook al had het electoraat het ‘boulangistische drama of de komedie ten slotte doorzien’, nog steeds dienden de gematigde republikeinen waakzaam te blijven. Alle ideologisch controversiële politiek moest vermeden worden. Gelukkig, stelde *Le Temps*, hadden in de boulangistische crisis ook de meest starre *radicaux* ‘eindelijk de

¹⁹⁰ *Le Temps*, 28 maart 1889. Zie ook *Le Temps*, 18 juli 1889.

¹⁹¹ Vrije vertaling van: ‘Non seulement la presse n’est pas impuissante, mais on se demande s’il est une puissance quelconque qui puisse résister à celle-là; elle a démolie des hommes et des gouvernements, elle est en train de démolir un régime.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 april 1889.

¹⁹² *Le Temps* 3 en 20 april 1889.

¹⁹³ *Le Temps*, 30 maart 1889. ‘Il lui est impossible, dans l’état où nous la voyons, de ne pas commettre à instant une faute nouvelle, ou tout au moins de ne pas scandaliser le pays par sa stérilité et ses divisions.’

¹⁹⁴ *Le Temps*, 8 april 1889.

¹⁹⁵ ‘Misérables querelles dont nos parlementaires actuels nous ont offert le triste spectacle’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 april 1889.

¹⁹⁶ *Le Temps*, 1 april 1889.

¹⁹⁷ ‘Triste régime des coalitions’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 april 1889.

¹⁹⁸ *Le Temps*, 15 april 1889. Zie ook *Le Temps*, 25 april, waarin het de Kamer opriep om zich koest te houden.

¹⁹⁹ Zie o.a. *Le Temps*, 24 en 25 april 1889.

hersenschimmen van hun dogmatische programma aan de kant geschoven om overal de taal van vrijheid en rede te spreken.²⁰⁰ Frankrijk, schreef *Le Temps* op de *centenaire* – de viering van het honderdjarig bestaan van de Franse Revolutie – bevond zich op een ‘kritiek moment’, want het had niet alleen nog steeds te maken met reactionaire en caesaristische tegenstand, maar ook met ‘sociale problemen dagelijks veroorzaakt door de onstuitbare ontwikkeling van de democratie. Waar, zo vroeg de krant, in deze ‘kruising van tegengestelde doctrines, voor het aanzicht van de door de socialisten gepropageerde dromen en hersenschimmen, zullen we nog richting vinden?’ Het antwoord: in de idealen van 1789.²⁰¹ De principes van 1789 zouden bewust en langzaam moeten doordringen. Frankrijk had geen ‘Byzantijnse’ oftewel ellenlange discussies nodig over theoretische kwesties: die waren voor dromers en filosofen. Frankrijk, schreef *Le Temps*, had een ‘positieve en wetenschappelijke politiek’ (‘politique positive et scientifique’) nodig.²⁰²

Tijdens de Wereldtentoonstelling werd *Le Temps*’ toon zelfverzekerder. Het refereerde aan de ‘unanimiteit van de immense massa’ van bezoekers en stelde na een opsomming van de problemen van voorgaande jaren dat ‘het economische en industriële leven van de natie heeft gezevierd over al deze schommelingen en politieke ruzies.’²⁰³ De *centenaire* en de tentoonstelling gaven *Le Temps* zelfvertrouwen. ‘Elke ochtend en elke avond werd tegen de natie herhaald dat de Republiek haar ondergang had veroorzaakt, dat de nationale geest op vernederende wijze werd overschaduwd: nooit scheen deze geest helderder (...). Wie redeneert zal concluderen dat er waarschijnlijk een identieke overdrijving zit in de andere kritieken op de republikeinse instituties en dat deze instituties evenzeer als andere in staat zijn om een vrij en verenigd volk op een eerbare manier te regeren.’²⁰⁴ *Le Temps* erkende dat er

²⁰⁰ ‘A fini par voir clair dans les coulisses du drame ou de la comédie boulangiste (...). Le sentiment du péril boulangiste semble avoir (...) forcé les radicaux les plus intractables à laisser enfin de côté les chimères de leur programme dogmatique pour tenir partout le langage de la raison et de la paix.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 mei 1889. Nb. De lof verdient enige context. Slechts twee weken eerder (19 april) had *Le Temps* nog beweerd dat de *radicaux* een voorliefde hadden voor samenzweringen en gewoontegetrouw op geweld rekenden om aan de macht te komen. Op 22 september hekelde de krant de *radicaux* omdat zij economische, militaire, constitutionele en financiële bleidskwesties slechts als metafysische problemen behandelden.

²⁰¹ Vrije vertaling van (hele citaat): ‘Et, dans l’heure critique où nous sommes aujourd’hui, au milieu de la tempête soulevée depuis quelques mois par les passions réactionnaires et césariennes coalisées, en face des grands problèmes sociaux que pose chaque jour le développement irrésistible de la démocratie, dans cet entrecroisement de doctrines contraires, devant ces rêves et ces chimères propagés par les écoles socialistes, où trouverons-nous la direction à suivre (...)’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 mei 1889.

²⁰² *Le Temps*, 9 mei 1889. In dit verband eerde de krant Adolphe Thiers. Zie ook *Le Temps*, 17 mei 1889.

²⁰³ ‘L’unanimité de la foule immense qui se pressait hier dans l’enceinte ou autour de l’Exposition (...). La vie économique et industrielle de la nation a triomphé de toutes ces fluctuations et de ces querelles de la politique.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 8 mei 1889. Zie ook *Le Temps*, 23 en 30 mei 1889.

²⁰⁴ Vrije vertaling van: ‘On répétait au pays chaque matin et chaque soir que la République l’avait ruiné, que le génie national subissait une éclipse humiliante; et il se trouve que jamais ce génie n’a brillé d’un plus vif éclat (...). Quiconque raisonne conclut de là qu’il y a probablement la même exagération dans les autres critiques

nog een zeker algemeen wantrouwen bestond. Maar ‘het echte Frankrijk, laat de wereld het weten, bevindt zich op het Champs de Mars; niet in het Palais Bourbon, noch in een bepaalde pers.’²⁰⁵

In feite waren er volgens *Le Temps* twee republieken. Eén was op drift en vol factioneel conflict, joeg hersenschimmen na en verwaarloosde zijn financiën en veiligheid. De andere daarentegen was ‘vrij en geordend, ferm en tolerant, waardig en vredig, behoudend met betrekking tot alles dat het bewaren waard is, open voor alle rechtvaardige en praktische ideeën, een Republiek die geruststelt en tot liefde inspireert.’²⁰⁶ Dit was de Republiek die *Le Temps* verlangde, maar die het niet altijd kreeg. De krant hekelde de vruchteloze Kamerdebatten en verzuchtte dat de *Chambre* geen kerkenraad of academie was: kleingeestige retoriek was tijdverspilling.²⁰⁷ ‘Onderzoekt u waar er onsamenhangendheid, vruchteloze agitatie, instabiel temperament, wanorde, kortom onmacht was, dan zal de publieke opinie unaniem antwoorden: in de *Chambre*, alleen in de *Chambre*.’²⁰⁸ *Le Temps* hekelde de ‘ellendige discussies’ (‘les misérables discussions’). ‘Deze incidenten veroorzaken niet alleen tijdsverlies; raken niet alleen de waardigheid van het republikeinse regime, maar compromitteren de waardigheid van alle politici en alle partijen, de waardigheid van Frankrijk zelf.’²⁰⁹ Het was aan de kiezers om een betere Kamer te kiezen.²¹⁰

In Frankrijk, klaagde *Le Temps*, waren conflicten in de pers en in het parlement en waren ook de concurrentie om de macht en de botsing van ego’s heftiger dan in het buitenland. ‘Ons land is zeker het enige land waar de oppositie altijd revolutionair is, waar de

adressées aux institutions républicaines et que ces institutions sont aussi capables que d’autres de régir avec honneur un peuple libre et uni.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 2 juni 1889.

²⁰⁵ ‘Le vraie France, il faut que le monde le sache, est au Champs de Mars; elle n’est pas au palais Bourbon, ni dans une certain presse.’ *Le Temps*, 26 juni en (citaat) 2 juli 1889. NB. Champs de Mars verwijst hier naar de Wereldtentoonstelling. ‘Een bepaalde pers’ verwijst naar de sensatiebeluste pers: zie ook *Le Temps*, 23 februari 1890.

²⁰⁶ Vrije vertaling van: ‘(...) libre et ordonnée, ferme et tolérante, digne et pacifique, conservatrice de tout ce qui mérite d’être conservé, ouverte à toutes les idées justes et pratiques, une République qui rassure et se fait aimer.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 juni 1889. Voor *Le Temps* kon er alleen sprake zijn van tolerantie als de vorm van het regime niet langer ter discussie werd gesteld. *Le Temps*, 2 oktober 1890.

²⁰⁷ *Le Temps*, 10 juni 1889. See also *Le Temps*, 13 en 17 juni 1889. *Le Temps* leek lege retoriek te onderscheiden van wat het aanduidde als ‘ware eloquentie’, die altijd een belangrijke rol zou spelen in een liberaal bewind, omdat die een verheffend effect had en zowel ware ideeën als nuttig advies van morele autoriteit en glans voorzag. *Le Temps*, 12 februari 1890.

²⁰⁸ Vrije vertaling van: ‘Recherchez-vous de quel côté il y a eu incohérence, agitation stérile, esprit inconstant, brouillon, impuissance en un mot, l’opinion publique unanime répond: C’est du côté de la Chambre et de la Chambre seule.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 juni 1889.

²⁰⁹ Vrije vertaling van: ‘(...) les misérables discussions (...). Ce n’est pas le temps seul que l’on perd dans ces incidents. La dignité non seulement du régime républicain, mais la dignité de tout le personnel politique et de tous les partis, celle de la France elle-même y sont compromises.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 juli 1889. Zie ook *Le Temps*, 4 en 5 juli 1889.

²¹⁰ *Le Temps*, 19 juni 1889. Zie ook *Le Temps*, 11 juli en 4 september 1889.

gewichtigste permanente belangen (...) zijn overgeleverd aan de genade van een Kamerincident, waar de fouten van parlementen en kabinetten langdurige en ver reikende gevolgen hebben in alle manifestaties en op alle niveaus van het sociale leven.²¹¹

Aan de andere kant zou het opmerkelijke buitenlandse waarnemers volgens *Le Temps* zeker opvallen hoe weinig het tumult in de kranten of Kamerdebatten resoneerde in het land. De Fransen haalden hun schouders erover op.²¹² Toch nam de krant met de nationale verkiezingen in zicht het zekere voor het onzekere en bleef hij de kritiek op het boulangisme herhalen.²¹³ Boulangisten waren geen echte, legitieme partij, maar droegen alleen republikeinse maskers.²¹⁴ *Le Temps* riep nogmaals op tot republikeinse eenheid.²¹⁵ Elke afgevaardigde was 'vrij om zijn eigen ideaal en programma te hebben, maar men wordt niet naar de Kamer gestuurd om te pronken met zijn specifieke doctrines en subtiel te redeneren tegen die van een ander: Frankrijk heeft geen Byzantijnse vergadering van filosofen en sprekers nodig, maar een vergadering van verlichte en praktische mannen, primair bezorgd om het algemeen belang.'²¹⁶ Kortom, geen destabiliserende interpellaties meer, geen dogmatische debatten. 'Gematigde kiezers, die een meerderheid vormen in dit land, vragen bovenal grondige discussies over zakelijke wetten ten gunste van de ontwikkeling van de nationale rijkdommen.'²¹⁷ Een kiezer op het platteland was dan wel niet helemaal in staat om verheven ideeën te bevatten, maar hij wist goed wat een evenwichtige begroting was.²¹⁸ Het volk, schreef *Le Temps*, zou het bewind wel weten te verdedigen tegen diegenen die het aanvielen, of die het door constitutionele herziening te eisen compromitteerden.²¹⁹

²¹¹ Vrije vertaling van: 'Notre pays est certainement le seul où l'opposition soit toujours révolutionnaire; où les intérêts permanents les plus considérables (...) soient à la merci d'un incident de séance, où les erreurs des Parlements et des ministères aient une longue et lointaine répercussion dans toutes les manifestations et à tous les degrés de la vie sociale.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 12 juli 1889. Zie ook *Le Temps*, 3 september 1889 en 13 januari 1890.

²¹² *Le Temps*, 3 september 1889.

²¹³ *Le Temps*, 19 en 20 juli; 2, 3 en 11 augustus 1889. De instituties stonden op het spel, schreef de krant op 1 september 1889.

²¹⁴ *Le Temps*, 19 en 20 juli 1889.

²¹⁵ *Le Temps*, 6 augustus 1889.

²¹⁶ Vrije vertaling van: 'Libre à chacun d'avoir son idéal et son programme particulier; mais on n'est pas envoyé à la Chambre pour faire étalage de ses doctrines spéciales et argumenter subtilement contre celles d'autrui: ce qu'il faut à la France, ce n'est pas une assemblée byzantine de philosophes et de rhéteurs, mais une assemblée d'hommes éclairés et pratiques, soucieux avant tout de l'intérêt général.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 augustus 1889.

²¹⁷ Vrije vertaling van: 'L'opinion moyenne, qui est en majorité dans ce pays, demande surtout à ses mandataires la discussion approfondie de lois d'affaires capables de favoriser l'épanouissement des richesses nationales.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 augustus 1889. De massa's die de meerderheid van het electoraat vormen zijn gematigd, stelde de krant al op 16 juni 1889.

²¹⁸ *Le Temps*, 26 augustus 1889.

²¹⁹ *Le Temps*, 23 augustus 1889. Bijv. door constitutionele herziening aan te kaarten; *Le Temps* bleef hier fel tegen gekant. Zie bijv. *Le Temps*, 2 en 31 augustus en 9 en 18 september 1889.

4.3 Politieke kritiek: tussenbalans

Als de eerste twee paragrafen van dit hoofdstuk iets bewijzen, dan is het wel dat *Le Temps* net als *Le Petit Journal* in de periode 1887-1889 zeer kritisch was over de Franse democratie. Dit ondanks de waarschuwing die het zelf afgaf: dat die democratie nog fragiel was en daarom niet al te grondig bekritiseerd diende te worden om haar niet op te zadelen met een loden last of *self-fulfilling prophecy*. Toch was er uitvoerige kritiek, en zoals wellicht viel te verwachten van een ‘politieke’ krant was *Le Temps* niet alleen grondiger in de analyse dan *Le Petit Journal*, maar signaleerde het blad ook meer problemen. Als we de belangrijkste thema’s op een rij zetten, dan zien we naast noemenswaardige verschillen met laatstgenoemde krant ook inhoudelijk overlap.

Om te beginnen uitte *Le Temps*, net als *Le Petit Journal*, veelvuldig zijn frustratie over het functioneren van de *Chambre des Députés*. De belangrijkste kritiek was dat de Kamer te vaak zijn tijd verdeed en geen behoorlijk besef had van het algemeen belang. Discussies waren dikwijls te theoretisch in plaats van gericht op praktische hervormingen. Anders dan *Le Petit Journal* echter wees *Le Temps* consequent naar de funeste Franse politieke zeden als een van de oorzaken van de problemen in het land.

Een belangrijk aspect van het probleem werd al vroeg in de onderzochte periode genoemd: het algemeen belang werd ondergeschikt gemaakt aan private belangen; individuen profiteerden van de rijkdom van de Staat, die op zijn beurt werd gezien als een bron van mogelijke verrijking. De bevolking was te zeer gespitst op materieel voordeel van het republikeinse bestel, in plaats van op het algemeen goed. Hetzelfde gold voor politici. Gunsten waren de smeerolie van de politiek oftewel het ‘gangbare electorale wisselgeld’, zodat effectief een systeem van patronage bestond. Hier ligt een paradox: aan de ene kant meende *Le Temps* dat de slechte politieke gewoonten niet intrinsiek waren verbonden aan het republikeinse systeem; aan de andere stelde het dat de lasten en lusten in het parlementaire bestel fundamenteel verkeerd waren verdeeld, en refereerde het in dit verband aan fenomenen die ‘haast noodlottigerwijs’ werden voortgebracht door de democratie. Het probleem was dat de instituties wel waren veranderd, maar dat de geest of mentaliteit van het Franse volk niet was mee-geëvolueerd, en nog te zeer die was van de vroegere instituties. Verdere intellectuele, morele en burgerlijke opvoeding van de Fransen was vereist. Het betrof volgens de krant vooral een probleem van de menselijke natuur: constitutionele verandering hielp niet. Het volk was zijn neiging tot verafgoding niet kwijt. De krant vergeleek de situatie met een

oprisping van een oude ziekte. Volgens *Le Temps* was er dan ook een niet aflatende strijd nodig tegen wat het aanduidde als de gevolgen van het democratische principe. Een van de gevaren in dit verband was het reactionaire of caesaristische residu dat nog in de samenleving bestond. In eerste instantie meende de krant dat de patiënt – Frankrijk – dichtbij genezing was, maar dat was nog voor het boulangisme opgeld deed. Een ander gevaar was wat het beschreef als de vermeende simplistische aard van het algemeen kiesrecht: het richtte zich volgens *Le Temps* op de meest heldere en duidelijke ideeën. Het publieke debat functioneerde als een leerschool of leerproces. Volgens de krant was dit proces onderworpen aan de wetten van de vooruitgang. Maar alleen de Republiek was in staat om gemaakte fouten te herstellen en tegelijkertijd politieke vrijheid te garanderen.

Le Temps beklagde zich in de onderzochte periode meermaals over politici, maar de meeste kritiek betrof hun mentaliteit (te benepen, bij de meesten). Eerder dan het als een apart thema te noemen, scharen we deze kritiek onder de gebrekkige politieke zeden. In zekere zin geldt dat ook voor de kritiek op het volk, of electoraat. Het is goed om eerst vast te stellen dat die kritiek er inderdaad was. *Le Temps* was niet alleen maar positief, zoals *Le Petit Journal*. Zo had de bevolking volgens de krant verzuimd om voor een stabiele meerderheid te zorgen. Het algemeen kiesrecht was niet zonder tekortkomingen, kiezers moesten vooral niet gaan geloven dat ze ongenaakbaar waren of, zoals de krant schreef, niet worden ‘vergiftigd met het sentiment van de eigen onfeilbaarheid’ en ook niet worden toegerust met meer macht. Hier kwam het belang van de Senaat om de hoek kijken. *Le Temps* was over het algemeen optimistisch over de kansen om meer kiezers voor de Republiek te winnen, maar één wat pessimistischer commentaar springt er toch uit: toen het stelde dat de communicatie tussen de kiezers op het platteland en de politieke klasse was opgeschort, en politici de plattelandskiezers met moeite nog misschien enigszins konden begrijpen, maar het omgekeerde niet het geval was. Men sprak een andere taal. Anders dan *Le Petit Journal* ging *Le Temps* echter niet over tot het verheerlijken van de taal van het volk. Wel was er uiteindelijk vertrouwen: de Fransen zouden het republikeinse bestel weten te verdedigen tegen zijn vijanden en tegen diegenen die het – door constitutionele herziening te eisen – compromitteerden.

De Wilsonaffaire was voor *Le Temps* een typisch uitvloeisel van de gebrekkige politieke zeden, waartoe het blad ook het naar eigen zeggen misplaatste idee rekende dat afgevaardigden werden gekozen om de materiële belangen van kiezers te dienen. Volgens *Le Temps* was er veel te veel ophef over de feiten, iets wat het ook de pers aanrekende. Die was almachtig geworden en speelde een destructieve rol. De Franse politieke zeden leken daardoor

zelfs nog slechter dan ze in werkelijkheid waren. Wel moesten politici zich standvastiger tonen en beter luisteren naar hun eigen geweten. Ook als ze fouten maakten, betekende dat volgens *Le Temps* niet dat die fouten de Republiek waren aan te rekenen. Dit laatste was een belangrijk punt voor de krant: de Republiek was niet verantwoordelijk voor individuele fouten; ook in andere regimes dan het parlementaire werden die gemaakt en bestonden schandalen, maar werden die samen met de vrijheden onderdrukt. De parlementaire Republiek was ondanks de nadelen het beste in staat om veiligheid, onafhankelijke rechtspraak en gelijkheid voor de wet te garanderen. Onder een monarchie, stelde *Le Temps*, was de situatie nog veel erger geweest: dan was een affaire als het Wilsonschandaal op een revolutie uitgedraaid.

Dat brengt ons bij Boulanger en het boulangisme. Net als *Le Petit Journal* zag *Le Temps* aanvankelijk vooral de militair Boulanger. Zijn twee petten waren het probleem: een militair die politieke macht nastreefde zou zowel Frankrijk als het Franse leger in gevaar brengen. Het blad zag in Boulanger een echo van Lodewijk Napoleon: dezelfde ideeën, dezelfde taal. Het waarschuwde voor Boulanger en noemde hem een instrument van de reactie, maar leek tegelijkertijd niet buitengewoon ongerust (najaar van 1888 kraaide *Le Temps* zelfs al victorie). Dit veranderde naarmate het politieke succes van de generaal toenam. Dat alarmeerde de krant, die de boulangistische overwinningen bij tussentijdse verkiezingen verklaarde aan de hand van een veelheid aan factoren: het zootje dat de republikeinen ervan hadden gemaakt, de diepe verdeeldheid, de voor Frankrijk vermeende contra-intuïtieve evolutie naar het *radicalisme*, de verzwakte *esprit publique*. En meer: het vooruitzicht van nieuwe belastingen, op hun beurt weer het resultaat van onevenwichtige begrotingen; parlementaire debatten die uitmondten in persoonlijke aanvallen en laster en, dankzij het systeem van departementale kieslijsten, de alomtegenwoordigheid van benepen politici. Maar evenmin was Boulangers populariteit volgens *Le Temps* los te zien van een fundamentele Franse tekortkoming: het bijgeloof in grote mannen of namen oftewel het ‘virus van het caesarisme, bastaardproduct van de oude monarchistische traditie en de moderne, gecorrumpeerde notie van democratie.’ Electoraal gezien beschouwde de krant Boulangers overwinningen als het resultaat van een coalitie van reactionairen en ontevreden republikeinen (het noemde expliciet arbeiders en boeren). Alleen de liberale Republiek kon echter garant staan voor de noodzakelijke geleidelijke verbeteringen met inachtneming van private belangen en politieke vrijheden van burgers.

Le Temps beschouwde het boulangisme in eerste instantie als een mentaliteit. Als politieke beweging was het bovendien incoherent, want het boulangisme herbergde een

veelheid aan met elkaar tegenstrijdige constitutionele projecten. Zijn enige principe, stelde *Le Temps*, was Boulanger, en die was een recept voor revolutie, gevolgd door dictatuur en oorlog. Kortom, de Republiek stond op het spel. *Le Temps* geloofde dan ook geen woord van Boulangers verklaringen republikein te zijn, maar erkende dat veel Fransen vooral de politieagent zagen en de belofte van orde, niet de demagoog. Om het boulangistische gevaar af te wenden moest de regering leiderschap tonen, en het parlement aan het werk. Meermaals benadrukte *Le Temps* de noodzaak van een republikeinse concentratiepolitiek. Dit betekende een focus op niet-ideologische, concrete voorstellen; praktische hervormingen in het belang van Frankrijk. Alleen zo kon de Derde Republiek overleven.

Een laatste thema in de politieke kritiek van de krant vormen de *radicaux*. Zij werden consequent in een negatief daglicht gesteld. *Le Temps* verweet hen de vele kabinetsscrises van de jaren 1880 en ook de onvrede die een voedingsbodem was geweest voor het boulangisme. De *radicaux* waren voor *Le Temps* zo'n beetje de levende antithese van zinnig en noodzakelijk politiek beleid. Zo wilden ze de Senaat afschaffen, volgens *Le Temps* juist een baken voor de vrijheden en de parlementaire Republiek. Voor afschaffing was herziening van de grondwet nodig, waar *Le Temps* fel op tegen was. De *radicaux* waren daarnaast fel antiklerikaal, wat politiek rechts onnodig zou grieven en wat bovendien helemaal geen nuttige kwestie was. *Le Temps* bepleitte geleidelijke verbetering: de revolutionaire principes van 1789 golden hierbij als aspiraties die gestaag verwerkelijkt dienden te worden: niet als zaken die per direct konden worden geregeld. Daarom golden de *opportunistes* als de ware hoeders van de revolutionaire traditie. De *radicaux* stonden volgens *Le Temps* voor alles wat verkeerd was: een politiek van groepen, rivaliteiten, benepenheid. Met hun nadruk op ideologische politiek (ze zouden schimmen najagen) stonden ze niet alleen een politiek van verzoening met een deel van politiek rechts en ook tussen de republikeinen onderling in de weg, ook lagen de voor het land noodzakelijke financiële hervormingen en besparingen aldus buiten bereik.

Uit het voorgaande blijkt dat waar *Le Temps* de grieven van *Le Petit Journal* over het disfunctioneren van de *Chambre* en republikeinse politici deelde, het blad veel explicieter was bij het aanwijzen van de oorzaken van de problemen. Naast intrinsiek in de democratie – een voorkeur voor klip en klare oplossingen – lagen die ook en wellicht zelfs vooral in een verkeerde politieke houding; bij politici leidde die tot veronachtzaming van het algemene belang, bij de Franse bevolking tot een zwak voor demagogen. Zinnige verbetering kon echter alleen plaatshebben binnen het bestaande republikeinse kader, dat nadrukkelijk werd verdedigd.